શુદ્ધાદ્વૈત સંસદ્‌નાં અન્ય પ્રકાશનો.

૧. શ્રી વલ્લભાચાર્યજીના સિદ્ધાંતો
(જર્મન લેખકના પુસ્તકનો અનુવાદ
શ્રી. મોહનલાલ વિ. ગાંધીકૃત) ૦–૮–૦

*૨. ગીતા સંદેશ
લેખક : શ્રી. જેઠાલાલ ગો. શાહ, એમ. એ. ૦–૧૨–૦

*૩. રાજા આશકરણ.
લેખક : શ્રી. ચીમનલાલ મ. વૈદ્ય ૦–૩–૬

*૪. શ્રી દેવકીનંદનાચાર્યજી
લેખક : શ્રી. ચીમનલાલ મ. વૈદ્ય ૦–૧૦–૦

૫ પુષ્ટિ-સુધા
શ્રીમદ્ વલ્લભાચાર્યજીના ષોડશ ગ્રંથો પર રસિક સંવાદ
લેખક : શ્રી. મો. વિ. ગાંધી) ૧–૫–૦

*૬. શ્રી પટવારીજીના પુષ્ટિમાર્ગીય લેખો ૧–૮–૦

શુદ્ધાદ્વૈત સંસદના સભ્યો બની માર્ગીય વાચનનો લાભ લો.

આજીવન સભ્યો	अ વર્ગ	લવાજમ	રૂ. ૧૦૧)
	ब ,,	,,	રૂ. ૫૧)
ખાસ સંજોગોમાં માત્ર સ્ત્રી સભ્યો માટે	क ,,	,,	રૂ. ૨૫)
વાર્ષિક સભ્યો		,,	રૂ. ૩)

પત્રવ્યવહાર માટે : ૧. મંત્રી શુદ્ધાદ્વૈત સંસદ્–મોડાસા.
૨. શ્રી. જેઠાલાલ ગો. શાહ, એમ. એ.
મંત્રી. શુદ્ધાદ્વૈત સંસદ,
મહાલક્ષ્મી સોસાયટી, ગોવર્ધન નિવાસ–અમદાવાદ.

* નિશાનિવાળાં પુસ્તકો સિલકમાં નથી.

રસિકભક્ત રસખાનજી

શુદ્ધાદ્વૈત સંસદ્ પ્રકાશન પુ, ૭

રસિકભક્ત

"રસખાનજી"

ભક્તિરસપ્રધાન
"દ્વિઅંકી નાટિકા"
અને
પ્રેમવાટિકા

रसो वै सः
यं लब्ध्वा
आनंदी भवति

રચયિતા : "भक्तिप्रिय"

શુદ્ધાદ્વૈત સંસદ્ – અમદાવાદ

શ્રીમત્ પ્રભુચરણ શ્રી ગુસાંઈજીના અનન્યભક્ત

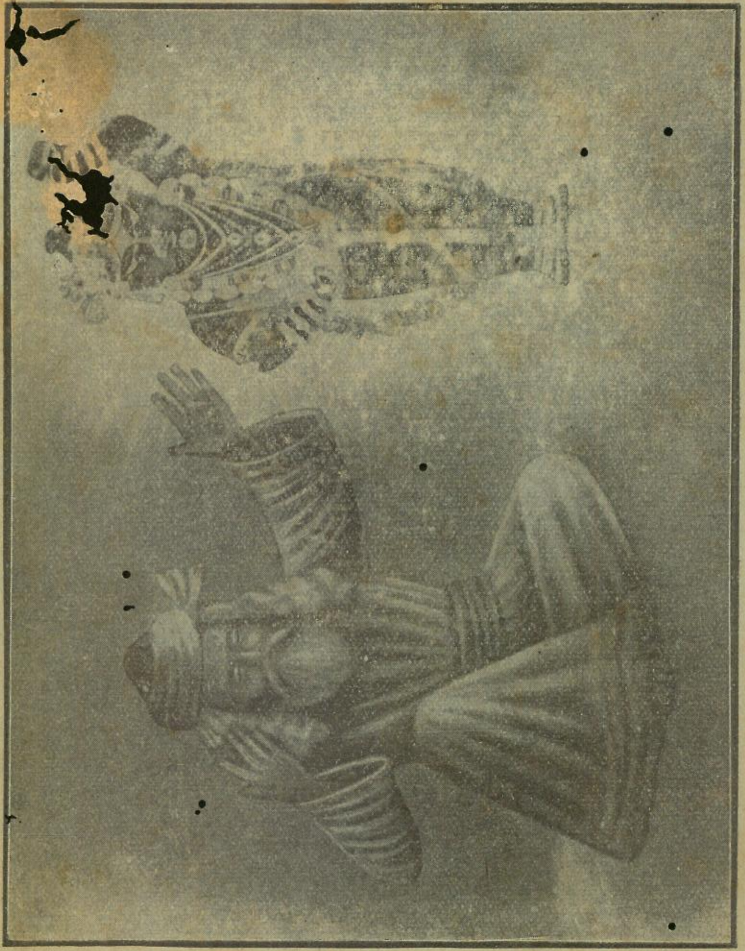

રસિકભક્ત રસખાનજી

સંસદ તરફથી સપ્રેમ ભેટ

શુદ્ધાદ્વૈત સંસદ્ પ્રકાશન પુ, ૭

રસિકભકત

"રસખાનજી"

ભક્તિરસપ્રધાન

"દ્વિઅંકી નાટિકા"

ભાઈશ્રી રેવાશંકર

: રચયિતા :

"ભક્તિપ્રિય" શિવશંકર શર્મા

શુદ્ધાદ્વૈત સંસદ્ – અમદાવાદ

પ્રકાશક
મોહનલાલ વિઠ્ઠલદાસ ગાંધી
મોડાસા

આવૃત્તિ પહેલી મૂલ્ય ૦-૬-૦ પ્રત ૧૦૦૦

जग में सब जान्यों परे, अरु सब कहे कहाय ।
पैं जगदीश अरु प्रेम अह, दोनुं अकथ लखाय ॥१॥

*

हरिकै सब आधिन पैं, हरि प्रेम आधिन ।
याहितें हरि आपु ही, याहि बडप्पन दीन ॥२॥

प्रेमवाटिका —'रसखानजी'

ધી નવપ્રભાત પ્રિન્ટીંગ પ્રેસમાં શાહ મણિલાલ છગનલાલે છાપી.
ઠે. ઘીકાંટા રોડ, નોવેલ્ટી ટૉકીઝ પાસે-અમદાવાદ.

પ્રસ્તાવના

ભાઈ પ્રેમલાલ ગો. મેવચાની લખેલી આ રસખાનની નાટિકા 'પ્રેમ વાટિકા' સહિત શુદ્ધાદ્વૈત સંસદ્‌ના સભ્યોના કરકમળમાં મૂકતાં મને ખરેખર આનંદ થાય છે. 'શુદ્ધાદ્વૈત ભક્તિમાર્તણ્ડ' તથા 'અનુગ્રહ' માસિકના વાચકોને ભાઈ પ્રેમલાલનો પરિચય કરાવવાની જરૂર નથી. તેમણે અત્યાર અગાઉ તે માસિકોમાં 'ભક્તિપ્રિય' ઉપનામથી કેટલીએ માર્ગીય સિદ્ધાન્તોવાળી વાર્તાઓ, તથા કાવ્યો લખ્યાં છે. અને તે બધાં અત્યન્ત રસિક છે. તેમના તરફથી 'ભાવનામંદિર' પુસ્તક પણ પ્રકટ કરવાનો પ્રબંધ શુદ્ધાદ્વૈત સંસદે કર્યો છે. તેમની લખવાની શૈલી એટલી બધી વેધક, રમણીય અને આકર્ષક છે કે હરકોઇને તેમનાં લખાણ વાંચવાં જરૂર ગમે. જો કે શૈલીની સ્વતંત્રતા તેમણે સ્વીકારી છે, છતાં સિદ્ધાન્તમાં સ્વતંત્રતા લીધી નથી. શ્રીવલ્લભાધીશના પુષ્ટિમાર્ગના સિદ્ધાન્તના મર્મને તે સચોટ રીતે ગ્રહણ કરી શક્યા છે. અને તે સિદ્ધાન્તને તેમની શૈલીમાં ઓતપ્રોત કરી લીધો છે. તેમના લખાણની તે વિશિષ્ઠતા છે. પુષ્ટિસંપ્રદાયનું ઘણું જ સાહિત્ય અત્યાર સુધી પ્રસિદ્ધ થયું છે, છતાં તે સામાન્ય શિષ્ટવર્ગને પહોંચી શક્યું નથી. શુદ્ધાદ્વૈત સંસદ્ પુષ્ટિમાર્ગીય ફીલ્સુફી ને લોકભોગ્ય બનાવવા માગે છે, પ્રાકૃતજનોને પણ તેનું 'રસાસ્વાદન' કરાવવા ઇચ્છે છે. તે દૃષ્ટિએ આ 'નાટિકા' પસંદ કરવામાં આવે છે. સૌ કોઈને આ નાટક જરૂરથી ભગવદ્રસના આનન્દનું પાન કરાવશે. આ નાટિકાનું મૂલ્ય સાહિત્ય તરીકે અહિંઆં હું આંકવા માગતો નથી. તે અહિંઆં અપ્રસ્તુત છે. તે રીતે પણ એ એક સુંદર કૃતિ બની છે એમ વિના સંકોચે કહી શકાય.

અહિંઆં મહાનુભાવી ભગવદ્દ્ભક્ત રસખાનજીનો અલ્પ પરિચય કરાવવાની જરૂર છે. શ્રી વલ્લભાચાર્યજીના પુષ્ટિમાર્ગની એક વિશિષ્ઠતા

એ છે કે તેણે બડી જાતના વૈષ્ણવ ભક્તોને પણ અપનાવ્યા છે. શ્રી રસખાનજી તેઓમાંના એક હતા. તેઓ શ્રી ગુસાંઈજીના અન્તરંગ સેવક હતા. તેમનો જન્મ સં. ૧૬૦૫ ની આસપાસ થયેલો હોવાનું અનુમાન કરવામાં આવે છે. પોતે મુસ્લીમ છતાં હિન્દુ ધર્મના વૈષ્ણવ ધર્મમાં દૃઢાસક્ત બન્યા હતા. તે શ્રી ગુસાંઈજીનોજ અપૂર્વપ્રતાપ કહેવાય. ભક્તમાળમાં તેમનું વૃન્તાન્ત આપવામાં આવ્યું છે. તે ઉપરથી સમઝાય છે કે તેઓ એક સુંદર છોકરા ઉપર આસક્ત થયા હતા. બીજી એક લોકકથા એવી પણ છે કે તેઓ એક લાવણ્યવતી સ્ત્રી ઉપર આસક્ત હતા. (જુઓ હિન્દી ભાષાનો ઈતિહાસ પૃ. ૧૬૩). ભગવાન ઉપર તેમની આસક્તિ કેવી રીતે થઈ તે વિષે એમ જાણવામાં આવ્યું છે કે તેમણે ભાગવત્ વિષે ઘણું સાંભળ્યું હતું. તે ગ્રંથનો ફારસી તરજુમો તેમણે પ્રાપ્ત કર્યો, અને દશમસ્કંધની શ્રીકૃષ્ણ ભગવાન્‌ની લીલાઓનું વર્ણન વાંચીને તેમને સંસાર ઉપર અરુચિ થઇ અને પ્રભુ કૃષ્ણ માટે પ્રેમ જાગ્રત થયો. ત્યારથી તે પ્રણયી મટીને ભક્ત થયા. તેમણે કેટલાંક ઉત્તમ પદો લખ્યાં છે. તે હવે છપાઈ ગયાં છે. તેમની કૃતિઓમાં ‘ પ્રેમવાટિકા ’ અને ‘ સુજાન રસખાન ’ મુખ્ય ગણાય છે. આ જ ગ્રંથમાં ‘ પ્રેમવાટિકા ’ સરળ ગુજરાતી અનુવાદ સહિત પ્રકટ કરવામાં આવે છે.

‘ પ્રેમવાટિકા ’ના બાવન દોહા અને સોરઠા છે. તેઓ શ્રી ગુસાંઈજીના શિષ્ય થયા ત્યારપછી તે રચાયલું લાગે છે. એટલે સં. ૧૬૭૧માં રચાયું હશે. તેમાં તેમણે પ્રેમની ફીલ્સુફી ઉત્તમ રીતે સમઝાવી છે. આ ‘ પ્રેમવાટિકા ’ ખરેખર રમણીય વાડી સમાન છે, અને તેનો એક એક દુહો સુગન્ધી પુષ્પ સમાન મહેકી રહે છે. તે વાડીમાં પ્રવેશ કરનાર આત્મા જાણે કોઈ દૂરની દિવ્યભૂમિમાં વસતો હોય અને તેમાં અસ્ખલિત પ્રવાહે વહેતા મધુર નિર્મળા દિવ્ય આનંદ રસનાં નીરનું પાન કરતો ન હોય તેવો અનુભવ જરૂર કરશે. પ્રેમ. વિષય ઉપર જગત્‌ના સાહિત્યમાં ઘણાએ કવિઓએ લખ્યું છે. પણ

તે બધાં કરતાં અહિંઆં રસખાને વર્ણવેલો પ્રેમ જુદા પ્રકારનો છે. તે દૃષ્ટિએ તે અજોડ છે. આ દુન્યવી પ્રેમનું કાવ્ય નથી. આ તો પરાત્પર ભગવાન્‌ના પ્રેમનું વર્ણન છે. તે પ્રેમનો આનંદ નથી દંપતીસુખમાં, નથી અન્ય વિષયરસમાં કે નથી બીજા કશામાં. મિત્ર, પત્ની, સગાંસંબંધી, પુત્રો વગેરેમાં જે પ્રેમ છે તે શુદ્ધ નથી (જુઓ દુ. ૨૦) ખરો પ્રેમ તે પરમાત્મા જ છે. Love is God **प्रेम हरिको रूप है** એવી એમની પ્રેમની વ્યાખ્યા છે. તે પ્રેમ મેળવવો બહુ દુર્લભ છે. કમલતન્તુથી તે વધારે કોમળ અને ખડગની ધાર કરતાં વધારે કઠણ છે. (દુહો ૬) પ્રેમને લીધે જ જીવન એ જીવન છે–જીવન જીવવા જેવું લાગે છે. જો પ્રેમ રસથી તે આર્દ્ર ન બને તો જીવનની શુષ્ક મરુભૂમિમાં આત્માના સંતાપ કોઇ શમાવી શકે એમ નથી. રણની તપ્ત ભૂમિમાં થઇને પ્રવાસ કરનાર મુસાફરના જેવી દયામણી સ્થિતિ આત્માની થાય. શ્રી રસખાનજી કહે છે **विना प्रेम फीको सबै ।** (દુહો ૯). આ ‘ પ્રેમવાટિકા ’નો પ્રત્યેક દુહો રસિક વાંચકોને જરૂર આનંદ આપશે, તેમ જ પ્રેમનું તત્વજ્ઞાન ટૂંકમાં કરાવશે. આ નાટિકા અને ‘ પ્રેમવાટિકા ’ તૈયાર કરી આપવા બદલ ભાઈ પ્રેમલાલનો સંસ્થા તરફથી હું આભાર માનું છું. શાસ્ત્રીજી વસંતરામે પણ ‘ પ્રેમવાટિકા ’નું સશોધન કર્યું હતું એવું મારી જાણમાં છે. અહીંયાં આ બીજો પ્રયત્ન છે. રસખાનજી હિંદી સાહિત્યના લબ્ધપ્રતિષ્ઠ ભક્ત કવિ છે.

બાબુ હરિશ્ચંદ્રે ઉત્તર ભક્તમાલમાં અને પંડિત રાધાચરણ ગોસ્વામીએ નવભક્તમાળમાં રસખાનની ખૂબ પ્રશંસા કરી છે.

‘રસખાનની રચનામાં નરી ભાવભીની મધુરતા અને કોમળતા જ છે. કોઇ લીલીકુંજર વાડીમાં જેમાં મધુરરસનું ઝરણું નૃત્ય કરતું કરતું આપણી આગળ વહી જતું હોય, જ્યાં સર્વદા વસન્તની રમણીય ઋતુ પ્રવર્તતી હોય, જ્યાં કોયલના મીઠા મંજુલ રવો ‘કર્ણેન્દ્રિયમાં

સંભળાતા હોય અને જ્યાં મધુર ખુશ્બોવાળાં પુષ્પો ચક્ષુ અને ચિત્તને આકર્ષી રહ્યાં હોય તેવા સ્થાનમાં વસનારના આત્માને જેવી શાન્તિ અને દિવ્યતાનો અનુભવ થાય તેવો અનુભવ રસખાનની ‘ કાવ્ય વાટિકા ’માં પ્રવેશ કરનારને થયા વગર રહેશે નહિ.

આ પુસ્તક રા. બ. ગિરધરલાલ ઉત્તમરામ પારેખ તરફથી શુદ્ધાદ્વૈત સંસદને મળેલા રૂ. ૧૦૦૦)ના ટ્રસ્ટફંડના વ્યાજમાંથી પ્રકટ કરવામાં આવે છે. તે ફંડ સંસ્થાને સોંપવા બદલ પ્રો. સાંકળચંદ જેઠાલાલ શાહનો અમે ખાસ ઉપકાર માનીએ છીએ.

લેખકભાઈએ ઉદારતાથી આ પુસ્તક સંસદને લખી આપ્યું માટે અમે તેમનો ફરીથી આભાર માનીએ છીએ.

ભક્તકવિ રસખાનજીનો બ્લોક આપવા બદલ પ. ભ. લલ્લુભાઈ છગનલાલ દેશાઇનો તથા પ્રુફ સુધારવા બદલ તેમજ સંસ્થાના પ્રકાશન કાર્ય ઉપર ખંતપૂર્વક દેખરેખ રાખવા બદલ ભાઇ શ્રી. પૂનમચંદ સાંકળચંદ દોશીનો અત્રે આભાર માનીએ છીએ.

અત્યારના સંજોગોમાં મુદ્રણાલયની અપાર મુશ્કેલીઓને કારણે પ્રેમ વાટિકાના દુહા અસલ વ્રજભાષામાં છે તે ગુજરાતી ટાઇપમાં લેવાની ફરજ પડી છે. તેમ જ નાટિકામાં પાત્રોનાં નામ બોલ્ડને બદલે ચાલુ ટાઇપમાં લીધાં છે. આથી કળાની જે કાંઇ ક્ષતિ થતી હોય તે બદલ સુજ્ઞ વાચકભાઇઓની અમે ક્ષમા યાચીએ છીએ.

અમદાવાદ.
જેઠ સુદ ૫. શનિવાર.

જેઠાલાલ ગો. શાહ.
મંત્રી શુદ્ધાદ્વૈત સંસદ

રસિકભક્ત
“ રસખાનજી ”

[કરુણા – ભક્તિરસ પ્રધાન]

દ્વિઅંકી – નાટિકા

*

“ મંગલ ગીત ”

[વાગેશ્વરી – ઝપતાલ]

રૂપ નિધાન સુંદર શ્યામ.　　[ધ્રુ.]
એક એક રોમ પ્રભુ, સુંદરતાનું ધામ;
અંગની માધુરી ઉપર, વારું કોટિ કામ–રૂપનિધાન૦ ૧
‘ બંસી ’ના મધુર નાદે, ‘ ગોપી ’ ભૂલી ભાન;
‘**भक्तिप्रिय**’ દરશ યાચ્યું, ચરણ કેરું સ્થાન–રૂપનિધાન૦ ૨

અંક પહેલો

પ્રવેશ પહેલો

સમય–સત્તરમી સદીના એક દિવસનો મધ્યાહ્નકાળ.

સ્થળ–‘ દિલ્હીનગર ’ના ‘ શાહીમહેલ ’નું ‘ દીવાનખાનું ’

[એક મૂલ્યવાન મલમલના ‘ ગાદી–તકિયા ’ પર બેઠાં–બેઠા ‘ રસખાન ’ના પિતા ‘ ચાંદખાં ’ હુક્કો ગગડાવે છે. બાજૂના ખંડમાંથી ગાવાનો અવાજ આવે છે, તે ધ્યાન દઈને સાંભળે છે.]

“ સ્નેહ સ્તુતિ ”

[આશાવરી – ત્રિતાલ]

સ્નેહ અમીરસ સાર, જગમાં સ્નેહ અમીરસ સાર.
બીજું સર્વ અસાર, જગમાં સ્નેહ અમીરસ સાર. [ધ્રુ.]

સ્નેહ નિયામક સૃષ્ટિ કેરો, સ્નેહ થકી વહેવાર;
સ્નેહ ભર્યાં, જડ-ચેતન હસતાં, સ્નેહ તથા કિલકાર-જગમાં. ૧
સાહિત્ય-સંગીત-દિવ્ય કલામાં, સ્નેહ તણા ભણકાર;
જન-મન, નયને, વાટે-ઘાટે, એ જ બને આધાર-જગમાં. ૨
એક અનુપમ, સુદૃઢ સ્નેહે, સ્વર્ગ બને સંસાર;
'મહાપુરુષ'નું એ 'વચનામૃત'–"**સ્નેહથી ઉતરો પાર**"-જગમાં. ૩
વેરીને પણ એ વશ કરતો, તૂટયા સાંધે તાર;
સ્નેહ પરવશ '**ભક્તિપ્રિય**' પ્રભુ, સ્નેહથી બેડો પાર-જગમાં. ૪

[ગાયન બંધ થાય છે.]

ચાંદખાં : [બારણાં સામે જોઈ] કોણ છે બહાર ?

સિપાહી : [હાજર થઇ, કુરનસ કરતાં] જી, હજુર. ફરમાવો.

ચાંદખાં : હમણાં કોણ ' રસખાન ' ગાતો હતો ?

સિપાહી : [નમ્રતાથી] જી, હા.

ચાંદખાં : જા, તેને અહીં બોલાવી આવ.

સિપાહી : [કુરનસ કરી] જેવો હુકમ.

[સિપાહી જાય છે. થોડીવાર પછી ' રસખાન ' આવે છે. પિતાને નમી, સામેના ' ગાલીચા ' પર બેસે છે.]

ચાંદખાં : રસખાન, અત્યાર સૂધી કયાં ગયો હતો ?

રસખાન : ' સુંદર 'ને ઘેર હતો.

ચાંદખાં : આખો દિવસ ' સુંદર 'ને ઘેર જ પડયા રહેવું ! ન કંઈ ખાવાપીવાનું ભાન, કે ન કંઈ ' રાજ્યખટપટ 'નું જ્ઞાન ! તને તારા દરજ્જાની કંઈ પરવા છે કે નહીં ?

રસખાન : પિતાજી, ત્યાં જવામાં હરકત હોય, તે સમજાવશો ?

ચાંદખાં : [જરા ગુસ્સાથી] તું નથી સમજતો ? ' શાહીકુટુંબ 'નો નબીરો એક મામૂલી રૈયત વર્ગના છોકરા સાથે રખડે, એમાં આબરૂ વધે કે ઘટે ?

રસખાન : [નરમાશથી] પણ પિદર, મને એ નિર્દોષ અને પ્યારા મિત્ર તરફ એવું અજબ ખેંચાણ છે કે, તેના વગર હું રહી શકતો જ નથી !

ચાંદખાં : તારી સાથે પ્યાર કરે, એવાં ' મહેલ 'માં માણસો ક્યાં ઓછાં છે કે, તેના પ્રેમની ભીખ માગવા તારે તેના ઘેર જવું પડે ! અને તારે તારી જાતિ તથા કુળનું ગૌરવ વિચારીને પણ ત્યાં જતાં અટકવું જોઈએ !

રસખાન : [જરા અચકાતાં] વ્હાલા પિતા ! એક નિર્દોષ અને નિઃસ્વાર્થ સ્નેહ બાંધવામાં પણ, જાતિ અને કુળગૌરવની હાનિ થતી હોય, એ તો હું આજે જ સાંભળું છું !

[પિતાના મુખ સામું જોઈ રહે છે.]

ચાંદખાં : [ધીરેથી સમજાવતાં] રસખાન, બેટા, ગમે તેમ પણ તું મારું ફરજંદ છે, અને હું તારો વડિલ છું. એટલે તારે મારું કહ્યું તો માનવું જ પડે !

રસખાન : [જરા વાર રહી] એની હું ક્યાં ના કહું છું ? ફરમાવો !

ચાંદખાં : તારે હવેથી ' સુંદર 'ને ઘેર ન જવું.

રસખાન : [કરુણ સ્વરે] જેવો હુકમ.

[નમન કરી ચાલ્યો જાય છે. જતાં-જતાં ગદ્ગદીત કંઠમાંથી શબ્દો સરી પડે છે.]

વિખુટું પડેલું હૃદય મુજ, શી રીતથી રહેશે અહો !
કષ્ટ મિત્ર વિયોગનું, શી રીતથી સહેશે કહો !
સૌંદર્ય-દર્શન વિણ સકલ, રજનિ-દિવસ જાશે ખરાં ?
વ્હાલા-વિયોગે લાગશે, ભેંકાર સઘળી આ ધરા !!

[ડુસકાં ભરે છે.]

[પડદો પડે છે]

અંક પહેલો

પ્રવેશ બીજો

સમય–રાત્રીનો પહેલો પહોર.
સ્થળ–‘ રસખાન ’નું ‘ દીવાનખાનું ’

[‘ રસખાન ’, પોતાના ‘ દીવાનખાના ’માં દ્વાર સામી દૃષ્ટિ કરી, કોઈના આવવાની વાટ જોતો બેઠો છે. દ્વાર પાસે કોઈનો પગરવ સાંભળી એકદમ ઉભો થઈ, આવનાર વ્યક્તિનો સત્કાર કરવા સામો જાય છે. એક ગૌર અંગવાળા – ‘ હિંદુયુવાન ’ને દ્વારમાં આવતો નિહાળી પ્રેમઘેલો થઈ તેને ભેટી પડે છે. પોતાનાં મહામૂલાં આસન પર તેને બેસાડી, બાજૂનાં આસન પર પોતે બેસી, આગતુક સ્નેહીના વાંસાપર પ્રેમથી હાથ ફેરવતાં પૂછે છે.]

રસખાન : પ્રિય સુંદર, તારી રાહ જોતાં હું કેવો અધીર થઈ ગયો હઈશ, તેનો તને ખ્યાલ સરખો પણ આવે છે ? કહે, કેમ વાર લાગી ?

સુંદર : ભાઇ, આજે જરા ચિંતા જેવું હોવાથી મારા આવવામાં વિલંબ થયો છે.

રસખાન : [તેના મુખ સામું જોતાં] એ તો તારૂં મ્લાન વદન કહી આપે છે. એ ચિંતાનું કારણ મને કહીશ ?

સુંદર : [ધ્રૂજતા સ્વરે] હા. એ કહેવા જ હું અહીં આવ્યો છું. તમારા વાલિદે, મારા પિતાશ્રીને એવું ફરમાન કર્યું છે કે,– ‘ આવતી કાલે સુંદર ને શહેર છોડી, બહાર રવાના કરી દેવો. ’

રસખાન : [ગદ્‌ગદીત કંઠે] વ્હાલા બંધુ, ‘ વાલિદ ’ ને એવું તે કોણ જાણે શું ભૂત ભરાયું છે કે, આપણા નિર્દોષ સ્નેહમાં પણ તેને પોતાનાં જાતિ અને કુળગૌરવમાં કલંક લાગવાની શંકા આવે છે ! પહેલાં હું કાયમ તારે ઘેર આવતો, અને કલાકો સુધી આપણે સ્નેહગોષ્ઠિ કરતાં આનંદનિમગ્ન થતા ! પરંતુ, એક દિવસે વાલિદે કહ્યું કે,–‘ તારે હવેથી ‘ સુંદર ’ ને ઘેર ન જવું. ’ હું આવતો બંધ થયો. મરંતુ, તારાં સૌંદર્ય અને સ્નેહને વશ થઈ, તને અહીં બોલાવી, આપણે પ્રેમચર્યા કરી પ્રસન્ન થઈએ છીએ, તે પણ એ અદેખી આંખોથી ન જોવાયું ? કહે, હવે તારી ગેરહાજરીમાં મારા દિવસો શી રીતે જશે ?

[રડી પડે છે.]

સુંદર : મિત્ર, એમ દિલગીર ન થા. એક ‘ શાહી ફરજંદ ’ની સાથે સ્નેહ બાંધી, હું કેવી કેવી મહત્ત્વાકાંક્ષાઓ સેવતો હઇશ, તેને બદલે મને મારાં વ્હાલાં વતનને છોડતાં દુઃખ નહીં થતું હોય ! પરંતુ, **ईश्वरेच्छाबलियसी**. આવતી વહેલી સવારે તો હું વતનની માયાને યાદ કરતો, ક્યાંય ચાલ્યો જઇશ ! માટે, છેલ્લી વખત આપણે મળી લઈએ, એ આશાથી છુપી રીતે ‘ બગીચા ’માં થઇને હું અહીં આવ્યો છું.

રસખાન : [આંસુભીની આંખે] માયાળુ મિત્ર ! તારા ઉપકારો હું કદિપણ ભૂલીશ નહીં ! તેં મારાં શૂન્ય જીવનમાં રસ પૂર્યો છે ! કુદરતની સર્વ સુંદરતાનો અનુભવ તારામાં કરી, સદાય હું આનંદમાં રચ્યોપચ્યો રહું છું. તારા વિયોગે મારી શી દશા થશે ?

[‘ સુંદર ’ના ખભા ઉપર માથું મૂકી, રુદન કરતાં બોલે છે.]

જીવનના આધાર પ્યારા મિત્ર ! તું છોડી જશે !
રસહીન, દુર્ભાગી જીવનના, દિવસ શી રીતે જશે !
મુખ માધુરીને વાક્ય અમૃત, ક્યાંય પણ ના લાધશે !
આનંદ ને ઉલ્લાસ સઘળા, હાયરે ! પરવારશે !!

[મૂર્છાવશ થાય છે.]

[પાસે પડેલી ‘ ગુલાબદાની ’માંથી ‘ ગુલાબજલ ’ લઈ, ‘ રસખાન ’નાં મસ્તકે તેનું સિંચન કરી, ‘ સુંદર ’ તેને સાવધ કરવાનો

પ્રયાસ કરે છે. થોડીવારમાં ‘ રસખાન ’ સાવધ થાય છે. ‘ સુંદર ’ તેને આશ્વાસન આપે છે.]

સુંદર : ભાઈ, એમ શોક કરવાથી શું વળે ? જરા કઠણ હૈયું કર !

જગત્કર્તાની દયાદષ્ટિ થકી મૈત્રી થઇ,
ને ‘પ્રેમગ્રંથી’ આપણી, ભાઇ ઘણી દૃઢ થઈ ગઈ;
એની જ ઇચ્છાએ હવે, બન્ને જણાં જૂદાં થશું,
નિર્મૅલ સુખ–દુઃખ ભોગવી, પળવારમાં ભેગા થશું !!

રસખાન : દિલોજાન દોસ્ત ! તું આ શરીરને ભલે છોડી જતો; પરંતુ, મારું મન તો તારી સાથે જ આવશે ! તારા વિયોગે ‘રસખાન’, રસ–ખાન નહીં રહે; પરંતુ, રસ–હીન જ થશે ! યાદ રાખજે કે, ‘ સુંદર ’ મિત્રને મળ્યા વિના, આ ‘ રસખાન ’ જંપીને બેસશે પણ નહીં ! [ઉભો થઈ ભેટી પડે છે] આવજે હો ! આ કમબખ્તના ગુન્હા માફ કરી, યાદ કરતો રહેજે !

[‘સુંદર’ ધીમે પગલે ચાલ્યો જાય છે. દિલગીર થતો ‘રસખાન’, સૂનમૂન થઇને પોતાનાં આસન પર પછડાય છે. થોડીવાર દુઃખમિશ્રિત મંદસ્વરે ઉચ્ચાર કરે છે.]

પ્રેમનાં રંગે રંગ્યાં દિલ, ઐક્યતાને પામશે,
લાખો મુશિબત આવશે, પણ ના કદિ જૂદાં થશે !
પરવા કરે ના કોઇની બસ, શોધવા દિલ દોડશે,
મળશે પરસ્પર પ્રેમીઓ, ત્યારે જ જંપી બેસશે !!

ઓહ, પિતા ! તમે મારા ‘ સુંદર ’ મિત્રને અલગ કરી, મારા કોમળ કલેજામાં કાતીલ કટાર જ ભોંકી દીધી છે ! પરંતુ, પરવા નહીં ! જ્યાં અમારો સ્નેહ જ શુદ્ધ છે ત્યાં કોની તાકાત છે કે, અમને જૂદા કરી શકે ?

[પાસેની ખીંટી ઉપરથી ‘ સિતાર ’ ઉતારી. તાર મિલાવી, દર્દભર્યા કંઠમાંથી ગાયનના સૂર છેડે છે.]

“ શુદ્ધ પ્રણય ”

[વાંગેશ્વરીની ગઝલ]

પ્રણય જ્યાં શુદ્ધ દિલનો છે, કહો, પરવા પછી કોની ?
હૃદયના તાર એક જ છે, કહો, પરવા પછી કોની ? [ધ્રુ૦]
તજી સૌ પ્રેમી ના કાજે, ફરીશું રાન – વેરાને;
રટીશું પ્રેમીનાં નામો, કહો, પરવા પછી કોની ? ૧
પ્રણયવશ ‘**ભક્તિપ્રિય**’ પ્રભુજી, અને જગ પ્રેમ આધિન છે;
સનાતન પ્રેમવશ રહીશું, કહો, પરવા પછી કોની ? ૨

[પડદો પડે છે]

અંક પહેલો

પ્રવેશ ત્રીજો

સમય–પૂર્ણિમાની રાત્રી.

સ્થળ–‘ રસખાન ’ નું ‘ શયનગૃહ ’.

[પૂર્ણિમા ’નો ‘ ચંદ્ર ’ આકાશમાં પૂર્ણપણે ખીલી રહ્યો છે. ‘ ચાંદની ’નાં રૂપેરી સૌંદર્ય–તેજમાં સમસ્ત વિશ્વ રંગાઈ રહ્યું છે. મંદમંદ–શીતલ–સુગંધ સમીર, એ રમણિયતામાં રંગોળી પૂરી, સંયમીને પણ ડોલાવી દે તેવું પરમ આહ્લાદક વાતાવરણ જમાવી રહ્યો છે. ‘ રસખાન ’ના મિત્ર–‘ સુંદર ’ની ગેરહાજરી પછી, તેની રસવૃત્તિને પોષે તેવી ‘ ગુલસુરત ’ નામની એક સૌંદર્યવતી પત્ની, તેના વડિલોએ મેળવી આપી છે.

મૂલ્યવાન આસન પર બેસી, પત્નીના કંઠમાં હસ્તનું આલિંગન કરી, ‘ રસખાન ’ બેઠો છે.]

રસખાન : [પોતાના હાથથી પત્નીનું મુખ ઊંચું કરી] પ્રિયે, ચાલો આપણે ‘ ચંદ્રશાળા ’ માં જઈ, ‘ સુધાનાથ ’નાં અમીઝરતાં–

'શીતલકિરણો'નો લ્હાવો લઈ, અંતઃકરણમાં અનેરી શીતલતાનો સંચાર કરીએ.

ગુલસુરત : ના, હું તો નહીં આવું. ઠંડો પવન લેવાથી મારાં શરીર સુખાકારીમાં બાધા થાય !

રસખાન : દિલ્દાર, ભૂલો છો ! અત્યારનો પવન તો આશક-માશુકને પરસ્પર સુખદાતા—અરે, જીવનદાતા છે !

ગુલસુરત : મગર, મારું દિલ નથી. આપ જઈ શકો છો !

રસખાન : [પત્નીના ગુલાબી ગાલ ને પોતાના હાથથી ધીમે-ધીમે ઘસતાં] એક હસીના બાનૂ થઈ, આવી રસિકતામાં તમારું દિલ ચોંટતું નથી, ત્યારે શેમાં ચોંટે ?

ગુલસુરત : [રસખાન'ના હાથને પોતાના ગાલ ઉપરથી લઇ લેતાં] ત્યારે શું, ઘડિક પૂનમનો 'ચાંદ' જોવો, ઘડિક ખીલેલાં ફૂલોની 'કુંજો'માં 'દિવાના' પેઠે આમ તેમ આથડવું, ઘડિક 'કોકિલા'નો 'ટહૂકો' સાંભળવો અને ઘડિક પર્વતોની હારમાળા તથા નદીકાંઠા ના દેખાવો આંખો ફાડીને જોયા કરવા, એમાં જ તમારે મન રસિકતાનો સમાવેશ થતો હશે કેમ ?

રસખાન : અહાહા ! કુદરતની અજબ કરામત તરફ એક 'ઈન્સાન' આટલો બધો, 'બેદરકાર' અને 'બેપરવા' હોય, તે તો આજેજ જાણ્યું !

ગુલસુરત : [તીરછી નજર કરી] બહિસ્તનું બુલ્બુલ, ગુલ્ઝારે ઇશ્ક, હુસ્નનો હોજ, આશકોની આરામગાહ અને કુદરતની બેનમૂન કારીગરી એવી 'ઔરત' ને છોડી, બીજી વસ્તુમાં 'રૂપ' અને 'કલા' નિહાળવાનાં ખાલી 'ફાંફા' મારવાં એમાં જ 'ઇન્સાનિયત' હશે ખરું ને ?

[હસે છે.]

રસખાન : [ઉભો થઇ] આટલો બધો ગર્વ ? ખરેખર !
કીડી મહાગજરાજની, કાયા કદિ માપી શકે !
કાચને ના ઓળખે, 'હીરો' કદિ મૂલવી શકે ?
કાદવ મહીં મ્હાલે સદા, કિંમત 'કમળ'ની શું કરે ?
'દર્પણ' ઘણું મહામૂલ્યનું, પણ 'આંધળાઓ' શું કરે ?
'અમૃત' તણાં 'રસપાન', 'નિર્ભાગી' કદિ પામી શકે ?
'રસહીન-હૈયાં' હોય જે, 'રસમર્મ' શું જાણી શકે ?

ગુલસુરત : ખાવિંદ, આપ એ જાણો છો ?

'પ્રેમ'ની જે 'પૂતળી', 'સંસાર'નો 'આરામ' છે,
ગુણ ગાય જેના 'દેવતા', ને 'સ્વર્ગ'માં 'સન્માન' છે;
સૌ કાવ્યનું પણ 'કાવ્ય', ને 'સૌંદર્ય'નો પણ 'સાર' છે,
છોડી બીજે જે આથડે, 'રસિકો' કહે "ધિક્કાર છે."

માટે દિલ્બર ! સ્થળે-સ્થળે 'સૌંદર્ય' મેળવવાનાં 'ફાંફાં' છોડી દો ! મેં તમને મારું 'સર્વસ્વ' સોંપ્યું, તો તમારા પ્રેમની ખરી 'હક્કદાર' હું છું. ['રસખાન' ને ખોટું લાગ્યું હશે જાણી] શિરતાજ, હું આપની નાદાન 'દારા' છું, અને આપ મારા 'કિસ્મત'ના 'સિતારા' છો; માટે, 'બાંદી'ના બોલ પર 'નારાજ' ના થતા ! ['રસખાન'નો હાથ ઝાલી] આપણે 'પાસા' ખેલીએ.

રસખાન : [પત્નીના હાથને તરછોડી] ગરદન પર છરી ફેરવ્યા પછી, 'અફસોસ' કરવો, કે 'દિલાસો' આપવો શા કામનો ? આજથી જ મારા 'ભાગ્ય'નો અને 'જીવન'નો 'પાસો' ખેલાઈ ગયો. તેમાં મારી સખત 'હાર' થઇ છે ! 'નારાજ' નહીં, પણ 'નિરાશ' તો થયો જ છું ! મારી 'આશા'નો 'મિનારો' આજે ભાંગીને ભુક્કો થઈ ગયો. મારા દિલના ટુકડા થઈ ગયા...

આશા દીવામાંથી અરેરે! તેલ પણ ખૂટી ગયું,
અમૃત ભર્યું પ્યાલું ખરેખર, ઝેર સમ હા! થઇ ગયું;
દિલમાં દિલાસો પામતો, એ તીર થઈ ખૂંચી રહ્યું,
આશા કિનારે નાવડું, બાંધેલ તે છૂટી ગયું!!

[નિરાશ થઈ] રૂપગર્વિતા સુંદરી! મારા કોઇ પણ વર્તનથી તને માઠું લાગ્યું હોય, તો માફ કરજે. તારો ને મારો 'સંબંધ' આજથી પૂરો થાય છે. હવે 'કિસ્મત' જ્યાં લઈ જશે, ત્યાં જઇશ!

[આમ કહી, લથડતે પગલે 'શયનખંડ' છોડી, 'રસખાન' ચાલ્યો જાય છે. તેની પત્ની 'ગુલસુરત', પોતાની ભૂલ બદલ 'અફસોસ' અને 'પસ્તાવો' કરતી, આસન પર પછડાય છે ને બે હાથ વચ્ચે મોઢું રાખી રુદન કરે છે.]

[પડદો પડે છે]

અંક પહેલો

પ્રવેશ ચોથો

સમય–પ્રભાતકાળ

સ્થળ–એક 'નગર'માં, 'સુંદર'ની 'દુકાન'.

[પત્નીનાં વર્ત્તનથી દુભાયેલો 'રસખાન', તેજ રાત્રીએ 'દિલ્હીનગર' છોડી જાય છે. અને ચાલતાં–ચાલતાં દિવસ ત્રિજે એક 'નગર'માં આવી પહોંચે છે. ત્યાં ફરતાં–ફરતાં એક 'વેપારી'ની 'દુકાન' પાસે આવે છે. અચાનક તે 'વેપારી' તરફ નજર જતાં, તે 'વેપારી' બીજો કોઈ નહીં, પણ પોતાનો બાલમિત્ર–'સુંદર'જ છે, તેની ખાત્રી થતાં, એકદમ 'દુકાન' ઉપર જઈ, તેને 'ભેટી' પડે છે.]

રસખાન : [હર્ષાશ્રુ વર્ષાવતાં] કેમ ભાઇ, ઓળખાણ પડે છે?

સુંદર : [આશ્ચર્યથી] કોણ, મિત્ર 'રસખાન'?

રસખાન : હાં, એજ અભાગી 'રસખાન'.

સુંદર : આમ એકાકી, અને અચાનક આવવાનું કંઇ કારણ?

રસખાન ; તારા સ્નેહનું અજબ આકર્ષણ! ભાઈ, બે વર્ષમાં એક પણ પળ એવી ગઇ નથી, કે જેમાં મેં તને સંભાર્યો ન હોય! વાલિદે તો તારો સ્નેહ ભૂલાવી દેવા ઘણી મહેનત કરી. એક સુંદર નૌજવાન–'ઔરત' પણ પરણાવી. તારી ગેરહાજરી પછી નિરાશ ચયેલું દિલ, એમાં કંઇકિ સંતોષ માની ઉંચી આશાઓ બાંધતું હતું. પરંતુ, એ 'રૂપસી'ને રૂપનું અભિમાન હતું. મારી સૌંદર્ય–રસ તરસી વૃત્તિને એ વારંવાર વખોડી કાઢતી અને ઠોકરે મારતી. ગઈ રાતના પણ એમ જ બન્યું. મારું દિલ દુભાવાથી તેણે, કુટુંબની માયા અને 'દિલ્હીનગર'ને છેલ્લા પ્રણામ કર્યા, ચાલતાં–ચાલતાં અચાનક અહીં આવી પહોંચ્યો, અને જોતાં–જોતાં 'નશિબજોગે' તું પણ મળી ગયો.

સુંદર : પ્રિયમિત્ર, આવી રીતે આપણા પરસ્પર મિલનની વાત તમારા પિતા જાણે, તો મારી શી વલે થાય? કૃપા કરી, આ કૃતઘ્ની અને નિર્ગુણ મિત્રને દિલમાંથી દૂર કરી, પાછા 'દિલ્હીનગર' જાઓ. આપણા બન્નેનું શ્રેય એમાં જ છે.

રસખાન : [દૃઢતાથી] હવે તો ગમે તેમ થશે, પણ હું તારાથી જૂદો નહીં જ થાઉં?

સુંદર : [ગળગળો થઇ] ભાઈ, પણ તમારી આ હઠથી મારે કેટલું સહન કરવું પડે, તેનો કંઈ ખ્યાલ આવે છે?

રસખાન : [નરમાશથી] જિગર દોસ્ત, હું બધું સમજું છું, આપણે બન્ને કોઇપણ દહેશત વિના સાથે રહીએ, તેવી યુક્તિ મારા મગજમાં આવી છે. કહું?

સુંદર : [જિજ્ઞાસાથી] એ શી છે !

રસખાન : હું ‘વેશપલટો’ કરી, તારો ‘ગુમાસ્તો’ થઈને રહું, એટલે મને કોઈ ઓળખી શકે નહીં ! કેમ ઠીકને ?

સુંદર : એક મારા જેવા અદના વેપારીને ત્યાં, તમારા જેવો રાજવંશી—જુવાન, ‘ગુમાસ્તો’ થઈને રહે, એ ઠીક કહેવાય ?

રસખાન : વ્હાલા બંધુ, સ્નેહને કોઇપણ બાબત અશક્ય કે અદીઠ હોતી જ નથી ! હું તને ખાત્રીપૂર્વક કહું છું કેઃ—

સ્નેહને ખાતર સકલ, સુખ સાધનો તજવા પડે,
દુઃખડુંગરા માથે પડે, કે અડચણો વિધવિધ નડે,
દરકાર કો’ની નવ કરું, હૈયાં મહીં હિંમત ધરું,
નોકર થતાં પ્રિયમિત્ર ! તારો, રાત દિન રાજી રહું.

માટે, તારે કોઈપણ વાતે મુંઝાવું નહીં ! કોઇ પણ સંકોચ વિના, મારી આ માગણીને તારે સ્વીકારવી જ પડશે !

સુંદર : જેવી તમારી મરજી, આવો આ આસન પર બેસો.

[‘રસખાન’ ગાદી ઉપર બેસે છે, બન્ને મિત્રો કંઈ વાતચીતની શરુઆત કરવા જાય છે, ત્યાં બાજૂના મકાનમાંથી ‘ગાયન’નો અવાજ આવવાથી, બન્ને શાંતિથી ધ્યાન દઈને સાંભળે છે.]

“ અકળ કળા ”

[શ્યામકલ્યાણ તાલ, લાવણી]

અકળ કળા શ્રી કૃષ્ણજી કેરી, જાયે ન જીવ થકી જાણી. [ધ્રુ૦]
અધમ ‘અજામિલ’ પાપેડૂબ્યો, અંત સમે બહુ દુઃખ પામી;
‘નારાયણ’નું નામ જ લેતાં, ઉદ્ધાર્યો—‘અંતરજામી’—અકળ કળા૦ ૧
‘દમયંતી’ તજી ‘નળરાજા’એ, વલવલતી વનમાં ભારી;
‘સ્વયંવર’માં ‘સતી’ સ્વીકારી, સ્હાય થયા ‘બંસીધારી’—અકળ કળા ૨

અર્ધે નામે ‘ ગુણિકા તારી, ગૌતમનારી ઉદ્ધારી;
‘સુદામાજી’નું ‘દારિદ્ર’ કાપ્યું, પાંડવની કરી રખવાળી—અકળ કળા૦ ૩
‘કુબ્જાજી’ને રૂપ જ દીધું, ‘ગોપીજનો’ વશ ‘ગિરધારી’;
‘**ભક્તિપ્રિય**’ પ્રભુ પાર ન પામે, વંદન હો મુજ વનમાલી—અકળ કળા૦ ૪

રસખાન : કેવું અસરકારક ‘સંગીત’ છે ? ભાઈ, આ કામણગારા—‘કનૈયે’ તો કમાલ કરી છે હો ! જ્યાં હો, ત્યાં બસ, ‘કનૈયો—કનૈયો’ જ થઇ રહ્યું છે ! કહે છે કે, તેનો પ્રેમ મેળવવા માટે હજારો ‘ગોપીઓ’ પ્રાણની પણ ‘દરકાર’ કર્યા વિના, તેની પાછળ—પાછળ ભમતી ! મને તેનો પૂરો પરિચય કરાવીશ ?

સુંદર : કોઇ અનુકુળ સમયે, તમારી એ જિજ્ઞાસાને હું જરૂર સંતોષીશ. અત્યારે તો ‘પ્રવાસ’ના પરિશ્રમને દૂર કરવા, ‘સ્નાન’ કરી, જમી લ્યો. પછી બીજી વાત !

[બન્ને અંદરના ભાગમાં ચાલ્યા જાય છે.

[પડદો પડે છે]

અંક પહેલો

પ્રવેશ પાંચમો

સમય—દિવસનો બીજો પહોર.

સ્થળ—‘સુંદર’ની દુકાન, તથા નગરની ‘બજાર.’

[‘સુંદરની’ ‘દુકાન’ના પાછળના ભાગમાં ‘રસખાન’ બેઠો છે. ‘શ્રીમદ્ ભાગવત’ના ‘રાસપંચાધ્યાયી’નું વાચન કરતાં, ‘તન્મયતા’ અનુભવે છે. ‘ગોપીજનો’ની ‘શ્રી કૃષ્ણચંદ્ર’ ઉપરની અનુપમ ‘આસક્તિ’નું અવગાહન કરતાં, રોમાંચ-પ્રેમાંચ થઈ જાય છે. ત્યાં કોઈ વિરહી કંઠમાંથી નીકળતા ‘સંગીત’ના સ્વરો કાન ઉપર અથડાય છે. પુસ્તક વચ્ચે આંગળી રાખી, એક ચિત્તથી સાંભળે છે.]

“ દર્શનાભિલાષા ’

[માઢ-તાલ, દાદરો]

હરિ નંદદુલારા, આંખોના તારા, દર્શન દેજો નાથ. [ધ્રુ૦]

આપ પ્રાગટ્યે વ્રજનો વ્હાલા, ઘણો થયો જયકાર;
વ્રજમાં વસતાં વ્રજવનિતા અમે, દર્શન દુઃખી અપાર–રે હરિ૦ ૧

‘ લોક ’ને ‘ વેદ ’નાં ‘ બંધન ’ છોડયાં, તોડયાં મોટાનાં માન,
‘ બંસીનાદે ’ દોડયાં આવ્યાં ત્યાં, રોતાં મેલ્યાં ‘ રાન ’–રે હરિ૦ ૨

અગણિત ભયથી અમને ઉગાર્યાં, આજે શું છોડો આમ;
પ્રાણજીવન ધન ! વિરહે અબળા, હારીને બેઠાં હામ–રે હરિ૦ ૩

આશરે આવ્યાં આનંદ માણે, લોકમાં એવી રીત;
સર્વસ્વ સોંપી શરણે આવ્યાં, કેમ કરો વિપરીત–રે હરિ૦ ૪

‘ ચંદ્ર ’ વિનાની ઝુરે ‘ ચકોરી, ‘ જલ ’ વિના ઝુરે ‘ મીન; ’
આપ વિયોગે ઝુરતાં વ્હાલા ! શોક સમુદ્રમાં લીન–રે હરિ૦ ૫

નાથ ! નમેરી કેમ થયા છો, ના રહે ધારણ ધીર;
સન્મુખ આવી, ‘ વચનામૃત ’થી શાંત કરો ‘ બલવીર ’–રે હરિ૦ ૬

પ્રાણ ટકાવ્યા આપને કાજે, દીન થયાં, ગયું માન;
‘भक्तिप्रिय’ પ્રભુ ભાવથી ‘ ભેટી ’, દ્યો ‘ અધરામૃત ’ દાન–રે હરિ૦ ૭

[‘ સંગીત ’ પૂરું થાય છે. ‘ સંગીત ’નો ભાવ પોતામાં અનુભગતા ‘ મંદ સ્વરે ગદ્દગદીત કંઠે બોલે છે.]

રસખાન : કનૈયા, કનૈયા, તું તો જબરો ‘ જાદુગર ’ લાગે છે ! તારી ‘ ખૂબસુરતી ’ પાછળ હજારો ગોપાંગનાઓ ‘ દિવાની ’ થઈને ફરે છે, તો ન જાણે તું કેવો યે ખૂબસુરત હશે ! અહાહા ! તારી ‘ મધુરમૂર્તિ ’નાં દર્શન આ મંદભાગીને નહીં થાય ! અનુમાન કરું છું કે–‘ પ્રિય ‘ સુંદર ’ કરતાં પણ તું વધુ સુંદર હોઈશ ! તને ચાહનારા કહે છે કે–હજારોને નાચ નચાવનારો પેલો ‘ કામદેવ ’ પણ તારાં મનહર ‘ રૂપ ’નાં એક ‘ કિરણ ’ આગળ ઝાંખો લાગે ! ખરેખર । તારાં મધુર ‘ રૂપ ’ જેવી તારી ‘ વાણી ’ પણ મધુર જ હશે ! ! પ્યારા !

‘ ગુલબદન ’ તારું નિરખતાં, ‘ કુરબાન ’ આ કાયા કરું,
ને એક તારા ‘ રોમ ’ પર, ‘ સર્વસ્વ ’ને અર્પણ કરું;

તારું મધુરું ‘ નામ ’ પ્યારા ’ ‘ જીભ ’થી લીધા કરું,
‘ મુશિબત ’ ભલે હો આવતી, પણ ‘ કદમબોસી ’ હું કરું.

[બોલતાં–બોલતાં ‘ રસખાન ’ની આંખમાંથી આંસુની ધાર વહે છે. ઘડીક શાંત બેસી રહે છે, ત્યાં દુકાનમાંથી ‘ સુંદર ’નો અવાજ આવે છે.]

સુંદર : ગુમાસ્તાજી, અહી આવો.

રસખાન : [આંસુ લૂછી] જી, આવ્યો [પાસે જઈ] ફરમાવો.

સુંદર : તમે આ ‘ વેપારી ’ સાથે આપણી બીજી દુકાને જાઓ અને આ કાગળમાં લખેલા ‘ રૂપિયા ’ આપણા ‘ ખજાનચી પાસેથી અપાવી દ્યો.

રસખાન : [કાગળ લઈ] બહુ સારું. [‘ વેપારી ’ સામું જોઈ] ચાલો.

[બન્ને જાય છે, એક ગલીમાં વળી થોડેક દૂર ચાલ્યા પછી પેલો ‘ વેપારી ’ ઉભો રહી, ‘ રસખાન ’ સામું જોઈ કહે છે.]

વેપારી : ભાઈ, તમે તો કોઈ ખાનદાન કુટુંબના હો, એમ

તમારી મુખમુદ્રા ઉપરથી લાગે છે, અને આમ 'ગુમાસ્તાગીરી' કરો છો, તેથી મને આશ્ચર્ય થાય છે! આનું કારણ મને કહેશો?

['રસખાન' એ 'વેપારી' સામું જૂએ છે. લાલ-હરિચરણાકાર-'તિલક'થી સુશોભિત તેનું વિશાળ કપાળ, ભકિતના ઓજસવાળી ભવ્ય મુખમુદ્રા અને 'વૈષ્ણવીવેશ' જોઈ, 'રસખાન'ને તેના પ્રત્યે આદર, માન, અને વિશ્વાસ થતાં વિનયથી કહે છે.]

રસખાન: વૈષ્ણવરાજ, હું 'દિલ્હી'ના 'શાહી કુટુંબ'નો પુત્ર છું. 'સૌંદર્ય'નો આશક છું. 'મિત્ર'ની સુંદરતા અને 'સ્નેહ' પાછળ ઘેલો બની, તેની પાછળ-પાછળ ભમવા લાગ્યો. વડિલોને કુળની ખાનદાનીનાં અભિમાનમાં મારું આ વર્ત્તન ગેરવ્યાજબી લાગ્યું. ખાનગીમાં મિત્રના વડિલોને સૂચના અપાઈ કે-'મિત્રને ગામ છોડી, બહાર ચાલ્યા જવું. 'શાહી ફર્માન'નો ઈન્કાર કોણ કરી શકે? વળતી સવારે તો 'મિત્ર' મને, પોતાનાં કુટુંબને અને વ્હાલાં વતનને છોડી અહીં આવતો રહ્યો. તેના વિના મને જીવન અકારૂં થઈ પડયું. વડિલોએ તેના સ્નેહને ભૂલાવી દેવા ઘણી કોશિષો કરી, પણ તે બધી નકામી ગઈ. એક રાત્રે હું 'મિત્ર'ની શોધમાં નીકળી પડયો. શોધ કરતાં મારું 'મિત્રરત્ન' મને હાથ લાગી ગયું. હવે હું ઓળખાઈ ન જાઉં તેવા ઈરાદાથી 'વેશપલટો' કરી, મિત્રની ઘણી આનાકાની પછી તેના 'ગુમાસ્તા' તરીકે રહું છું ને મારી 'સૌંદર્ય પિપાસા'ને શાંત કરવાનો પ્રયાસ કરું છું.

વેપારી: અહાહા! એક ક્ષણજીવી સૌંદર્ય પાછળ આટલી બધી મુશિબત?

રસખાન: [આશ્ચર્યથી] ત્યારે શું આનાથી પણ બીજું અચલ સૌંદર્ય છે ખરું?

વેપારી: હા. જુઓ, તે અચલ અને અનુપમ સૌંદર્ય આ રહ્યું.

[આમ કહીને તે 'વૈષ્ણવ-વેપારી'એ પોતાની પાઘડીમાંથી રસરાજ-મધુરમૂર્તિ-સૌંદર્ય નિધાન-'શ્રી નાથજી'નાં મુકુટ-કાછનીનાં 'શૃંગાર'વાળાં-'ચિત્રજી'ને બહાર પધરાવી, પોતાના હાથમાં રાખી, 'રસખાન'ને તેનાં દર્શન કરાવ્યાં. હજારો વર્ષનો પોતાના પ્રિયનો વિયોગ હોય, ને આકસ્મિક મિલાપ થતાં એક પ્રેમીને જેવો આનંદ થાય, તેવા આનંદનાં-હર્ષાશ્રૂ વગેરે-ચિન્હો 'રસખાન'માં પ્રત્યક્ષ થયાં.]

રસખાન: કૃપાળુ! મને આ 'સૌંદર્ય સાગર'નાં સાક્ષાત્ દર્શન થશે ખરાં?

વેપારી: કેમ ન થાય ભાઈ! હૃદયની સાચી લગનવાળા પાછળ તો આ 'રસમૂર્તિ' સદાય આધીન બની ભમ્યા કરે છે! તમારાં અંતઃકરણની આતુરતા અને ભાવ જોઈ, તમને પણ 'દર્શનામૃત'નું દાન કરશે જ!

રસખાન: એ 'રસરાજ' મને ક્યાં મળશે?

વેપારી: **सदाही व्रजमें करत विहार ।**

રસખાન: વાહ! 'વ્રજ'નાં પણ અહોભાગ્ય છે કે, તેના દેહ ઉપર, એ 'રસનાયક'નાં નિત્ય 'રમણ' થાય છે! એ 'મદનમૂર્તિ'નાં શ્રી ચરણોથી અંકિત થયેલી પુનિત 'વ્રજભૂમિ'ની 'રજ' ક્યારે મારાં મસ્તકે અડે, અને ક્યારે આ 'ભવાટવી'માંથી ભટકવાનો પાર આવે?

[વૈષ્ણવવેપારીના હાથમાંથી 'ચિત્રજી' લઈ]

વાહ! શું સુંદર સ્વરૂપ છે? પ્યારા! તારાં દર્શન કાજે, તુજ 'રમણસ્થલી'માં આ દાસ આવે છે, તો જરા દયાનું દાન કરજે!

[આમ કહી, તે 'ચિત્રજી'ને પોતાના હૃદય સરસું ચાંપી, દિવાના પેઠે દોડતો-દોડતો ગામ બહાર જતો રહ્યો, 'વૈષ્ણવ વેપારી' તો આશ્ચર્યચકિત થઇ, તેની પાછળ જોઈ જ રહ્યા.]

[પડદો પડે છે:]

અંક પહેલો સમાપ્ત.

અંક બીજો

પ્રવેશ પહેલો

સમય : શીતકાલના દિવસનો પહેલો પહોર.

સ્થળ : ‘શ્રીગિરિરાજજી’ ઉપરનું ‘શ્રીનાથજીનું મંદિર.’

[શીતકાલના ‘પ્રભાત’ નો સમય છે. હરિદાસવર્ય–‘શ્રીગિરિરાજજી’ ઉપર આવેલાં–‘શ્રીનાથજીનાં મંદિર’ માં ‘રાજભોગઆર્તિ’ ની તૈયારી છે. શૈત્યનિવૃત્તિ માટે, ‘શ્રી’ ની સન્નિધાનમાં અગ્નિથી ભરેલી ‘અંગીઠી’ પધરાવવામાં આવી છે, ‘શ્રી’ નાં અંગ, રૂનાં ગદ્દલ–રજાઈ આદિથી આવૃત્ત છે. માત્ર, વિશ્વમોહન–માધુર્યપૂર્ણ–‘મુખકમલ’ જ નિરખી શકાય છે. ‘અગરુ’ ની સુમધુર સુવાસ પ્રસરી રહી છે.

જ્યાં શીતનો લેશ પણ સંચાર નથી, એવાં ‘ શ્રીજીનાં મંદિર’ માં, પરમવૈષ્ણવાચાર્ય–‘શ્રીમદ્વલ્લભાચાર્યજી–મહાપ્રભુજી’ ના દ્વિતીય કુમાર–‘શ્રીમદ્વિઠ્ઠલેશ પ્રભુચરણ–શ્રીગુસાંઈજી’ સપરિવાર સેવામાં નિયુક્ત છે. પ્રાતઃસ્મરણીય–‘શ્રી’ ના કૃપાપાત્ર, મહાનુભાવ–‘અષ્ટસખા’ના મુગટમણિ–‘ભક્તરાજ સૂરદાસજી,’ ‘ભગવદ્લીલા’ નો સાક્ષાત્કાર કરી, તંબૂર–મૃદંગ આદિ વાદ્યો સાથે નીચેનાં ‘પદ’ નું ગાન કરી, દર્શનાર્થે આવેલાં વૈષ્ણવોને કર્ણદ્વારા ભગવદ્ સુધારસનું પાન કરાવી રહ્યા છે,

“ आसाबरी ”

अखियन एसी टेव परी ।
कहा करौं ‘वारिज–मुख’ ऊपर लागत ज्यौं भ्रमरी ॥१॥

हरखि–हरखि प्रीतममुखनिरखत, रहत न एक घरी ।
ज्यौं ज्यौं राखत यतनन कर, त्यौं त्यौं होत खरी ॥२॥

गड कर रही रूपजलनिधिमें, प्रेम पीयूष भरी ।
‘सूरदास’ गिरिधर नग परसत, लूटत निधिसगरी ॥३॥

[‘કીર્તન’ બંધ થાય છે.]

‘આર્તિ’ થયા પછી કમાડ–‘મંગલ’ થાય છે. એટલામાં ‘મંદિર’ બહાર કોલાહલ સંભળાતાં, વૈષ્ણવો ‘દંડવત્’ કરી દરવાજા પાસે આવીને જુએ છે તો, એક બડી જાતનો [યવન] જુવાન, ‘શ્રી’ નાં દર્શન માટે ‘મંદિર’ માં આવવાનો પ્રયત્ન કરી રહ્યો છે. તેના હાથમાં ‘શ્રીનાથજી’ નાં ‘મુકુટ–કાછની’ નાં ‘શૃંગાર’ ના ‘ચિત્રજી’ છે. તેના મુખ ઉપર પ્રવાસનાં પરિશ્રમનાં ચિહ્નો જેવાં સ્પષ્ટ દેખાય છે, તેવીજ તેનાં નેત્રોમાં દર્શન માટે થતી આતુરતા–તાલાવેલીની ઝાંખી પણ અજબ જ થાય છે! મંદિરના સેવકો તેનો યવનવંશ નિહાળી તેને ‘મંદિર’ માં આવતો અટકાવે છે.

સેવક : [હાથ દ્વારા તેને આગળ આવતો અટકાવી] ભાઈ, પહેલાં તમારો ‘પરિચય આપો. પછી હું અમારા માલિકની ‘આજ્ઞા’ મેળવીને આવું. જો ‘આજ્ઞા’ મળે, તો તમે ખુશીથી ‘મંદિર’ માં આવી, ‘દર્શન’ કરજો.

જુવાન : [સજલ નેત્રે] વ્હાલા, મારું નામ ‘રસખાન’ છે. [‘ચિત્રજી’ બનાવી] આ ‘મહબૂબે’ મને ઘેલો કર્યો છે. સાંભળ્યું છે કે,–આ ‘રૂપનિધિ’, આ ‘મંદિર’ માં જ બિરાજે છે. તો મને

એનાં દર્શન કરાવી, ઘણા વખતની મારી મુરાદ બર લાવવાની દયા કરશો ?

સેવક : જુવાન, તમારી ભાવના સરાહનીય છે. પરંતુ, તમે ‘યવન’ જેવા લાગો છો, એટલે અમારાથી તમને ‘મંદિર’ માં કેમ દાખલ કરાય ?

બીજો સેવક : [આગળ આવી] અત્યારના કપરા સંજોગોમાં તો પૂરતી સાવચેતી રાખવાની જરુર છે, કેટલાય બદમાસો ‘હિંદુવેશ’ માં ‘ભક્ત’ બની, ‘મંદિરો’ માં દાખલ થઈ જાય છે, ને પછી પોતાના દુષ્ટસ્વભાવ મુજબ, પોતાની દુષ્ટતા દેખાડી, ‘ભ્રષ્ટાચાર’ ફેલાવે છે, ને અમારા જેવા નિર્દોષ સેવકોને દોષભાગી તથા માલિકના કોપભાજન કરે છે ! માટે જુવાન, તમે જે રસ્તેથી આવ્યા છો, તે જ રસ્તે ગુપચુપ રવાના થઈ જાઓ ! !

રસખાન : [દીનતાથી] વ્હાલાના વિશ્વાસુઓ, ‘સૌંદર્ય’ ના ‘દ્વારપાળો,’ શું જગતમાં બધા જીવો પોતાની દુષ્ટમુરાદ બર લાવવામાં જ મશ્ગૂલ હશે ? આપ તો મોટાના માનીતા છો. આપને હું હીન, દીન, અને દુષ્ટ શું શિખામણ આપું ?

પહેલો સેવક : ભાઈ, તમારું કહેવું તદ્દન સાચું છે. પરંતુ, ખાત્રી થયા સિવાય અમારાથી તમને ‘મંદિર’ માં દાખલ કરી શકાય નહીં !

વૈષ્ણવો : તેનો ‘વેશ’ જોતાં જ ખાત્રી થાય છે કે, તે ‘યવન’ છે. તો પછી લાંબી પંચાત શા માટે ?

રસખાન : [હાથ જોડી] ભાગ્યવંતો, આપ બરાબર કહો છો. હું હીન ભાગી યવન છું. તેથી જ ‘મંદિર’ માં દાખલ થઈ શકતો નથી. એટલા માટે હું મને ‘મહાઅધમ’ જ માનું છું ! તમે ‘હિંદુ જાતિ’ માં જન્મ્યા માટે નસિબદાર છો કે,—[‘ચિત્રજી’ બતાવી] આ ‘રૂપસુંદર’ નાં ‘દર્શન’ કરી, પોતાનાં ‘જીવતર’ ને ‘ધન્ય’ કરી શકો છો !

બીજો સેવક : ઠીક. હવે તમારાં—‘હૈયે હલાહલ અને જીભે અમૃત’ જેવાં વચનો અમારે સાંભળવાં નથી. અને અમે અમારી ફરજ બજાવતાં એવું સાંભળવાને નવરા પણ નથી ! જો તમારી યોગ્યતા હશે, તો અમારા દયાળુ માલિક તમને બોલાવશે; ને તમારાં અંતરમાં આતુરતા હશે, તો તમે જેને ઝંખો છો, તે જ સન્મુખ પધારી તમને ‘દર્શન’ દેશે ! તે વખતે જ અમે સાચું માનશું. માટે, અત્યારે તો નીચે જ ઉતરી જાઓ ! !

રસખાન : [નમ્રતાથી] ભાઈ, તમારી આજ્ઞા શિરસાવંદ્ય ગણું છું.

[જરાવાર શાંત રહી ગાય છે.]

“ દર્શન ભિખારી ”

[ભીમપલાસી–તાલ, લાવણી]

હૃદયધન ! તુજ દ્વાર આવ્યો, મન ઘણું મૂંઝાય છે;
જાતિ નિહાળી સેવકોનાં, હૃદય શંકા થાય છે—૧
‘રસસરોવર’ નિકટ છે, પણ ના તરસ છિપાય છે;
‘દર્શન ભિખારી’ દ્વાર આવી, નાથ ! ખાલી જાય છે—૨

[આંસુ ભીની આંખે, ને ગદ્દગદીત વાણીથી ગાતાં–ગાતાં મંદિર સામો કરુણ દૃષ્ટિપાત કરતાં નીચે ઉતરી જાય છે.]

[સેવકો–વૈષ્ણવો પાછળથી હસે છે.]

[પડદો પડે છે.]

અંક બીજો

પ્રવેશ બીજો

સમય—મધ્યરાત્રી.

સ્થળ—'ગોવિંદ કુંડ.'

['ગોવિંદ કુંડ' ઉપર, 'રસખાન'-'શ્રીનાથજીનાં મંદિર' સામું એકી ટસે જોતો બેઠો છે. વારંવાર મુખમાંથી નિઃશ્વાસ સરી જાય છે. ત્રણ દિવસ થયાં 'ભોજન' પણ લીધું નથી. 'વિરહાગ્નિ' માં શરીર તદ્દન 'કૃશ' થઈ ગયું છે. 'શ્રીનાથજી' નાં 'દર્શન' સંબંધી મનમાં વિધવિધ 'મનોરથો' કરે છે. ક્યારેક, 'શ્રીનાથજી' પોતાના સમીપ ઢાંડા છે, તેવી ભ્રાંતિ થતાં એકદમ 'ભેટવા' દોડે છે. પરંતુ, નિરાશા મળતાં 'મૂર્છિત' થઈ પડી જાય છે. ભાન આવતાં પાછો 'શ્રીનાથજીના મંદિર' સામે આતુર હૃદયે દીન થઈ દૃષ્ટિપાત કરતાં ગાય છે.]—

"सुंदर मुख दिखाओ"

[भैरवी–त्रिताल]

प्रभो सुंदर मुख दिखाओ । [ध्रुव]
बिरहाग्नि में अंग जलत है, संयोग–वारि बहाओ ।
चन नहीं कछु नैन तृषितहैं, रूप–सुधारसपाओ ॥ प्रभो० १
'करुणासिंधु' आपहो प्यारे ! इतना क्यों तरसाओ ।
प्राणजीवन–'रसखान' मिलिकैं, 'भक्तिप्रिय' अपनाओ ॥ प्रभो ०२

રસખાન : [દીનતાથી] પ્યારે ! રસરાજ ! રૂપનિધિ ! આપ ક્યાં છુપાઈ ગયા છો? વર્ષો થયાં તરસ્યાં 'નયન–ચાતકો' ને આપનાં 'શ્રીમુખકમલ' નાં 'દર્શનામૃત' નું 'પાન' કરાવી, મારી 'દર્શન-પિપાસા' ને ''તૃપ્ત' કરવાની કૃપા કરો !! મનમોહન ! આપનાં

સાક્ષાત્ 'દર્શન' વિના હવે આ પ્રાણને ટકાવી રાખવાનું પણ મુશ્કેલ થઈ પડ્યું છે !

[—બે હાથ જોડી, કરુણ સ્વરે ગાય છે]

દર્શન દાન દયા કરી, દેજો 'દીન દયાલ',
દર્શન વિણ આ દાસની, હાલત છે બેહાલ.

હા...ના...થ !......

[આમ કહેતાં 'મૂર્છિત' થઈ જાય છે. કૃપાળુ 'શ્રીનાથજી', 'ભક્ત રસખાન' નો 'વિરહતાપ' સહન ન કરી શકવાથી 'પ્રત્યક્ષ' થયા. આનંદનિધાન–'શ્રીનાથજી' સન્મુખ પધારતાં વેંત 'રસખાન' સચેત થયા. નેત્ર ઉઘાડી જુએ છે તો, જેને માટે પોતે તલસી રહ્યો છે, તે મધુરાધિપતિ–સર્વસૌંદર્ય નિધાન–'શ્રીનાથજી' ને પોતાની પાસે જ ઢાંડા જોઈ, નેત્રોમાંથી 'હર્ષાશ્રુઓ' સરી પડે છે. ને પોતાનાં નેત્ર દ્વારા જાણે એ 'લાવણ્યમૂર્તિ' ને હૃદયમાં પધરાવતો હોય તેમ, આંખનું મટકું પણ માર્યા વિના, એ લાવણ્યમૂર્તિનાં લાવણ્યામૃતનું પાન કરે છે. ક્ષણવાર પછી એ 'રસસંજીવની' નો 'કેફ' ચડતાં, ઉભો થઈ 'ભેટવા' જાય છે, ત્યાં વિપ્રયોગાગ્નિદ્વારા ભક્તનાં અશેષ પાપને બાળવા, આનંદનિધાન અંતર્ધ્યાન થઈ જાય છે. દર્શનાનંદ અટકી જતાં રસખાન પુનઃ મૂર્છિત થઈ જાય છે. ક્ષણવાર પછી સાવધાન થઈ, વિરહવ્યથામાં 'વ્રજરજ' માં આળોટતાં–આળોટતાં ગાય છે.]—

"दरसन को चाह"

[बिहाग–त्रिताल]

मिले कब परमानंद हरि
प्रानपति बिछुरे जब मोतें, विरह आग जरी ॥ मिलेकब० ॥ ध्रुव॥

आन मिले सखि भुजभर भेटौं, मनमें मोद भरी ।
'भक्तिप्रिय'-'रसखान' न छांडौं, राखां चरन पकरी । मिले० । २ ।

[પડદો પડે છે.]

અંક બીજો

પ્રવેશ ત્રીજો

સમય—પ્રાતઃકાલ.

સ્થળ—'શ્રીનાથજીનું મંદિર તથા 'ગોવિંદ કુંડ.'

['શ્રીગુસાંઈજી' સ્નાન કરી, 'શય્યામંદિર' માં પધારી, 'શ્રીનથજી' ને જગાવે છે.]

શ્રીગુસાંઈજી : **जय जय महाराजाधिराज, महाप्रभो, महामंगलस्वरूप, कोटिकंदर्प लावण्य, श्रीमदाचार्यजीके अंतःकरण-भूषण, श्रीयशोदोत्संगलालित, व्रजजनके सर्वस्व, राजीवलोचन, अशरणशरण, शरणागतवत्सल, जय जय ।**

उदेति सवितानाथ, प्रियया सह जागृहि ।
अंगीकुरुष्वमत्सेवां स्वकीयत्वेन मां वृणु ॥

['શ્રીનાથજી' નાં 'કપોલ' પર શ્રીહસ્ત ફેરવતાં]

बाबा, आपके श्रीमुखकमल पर ऐसो भास होय रह्यो है, जो आपकुं कछु परिश्रम भयो होयगो ।

શ્રીનાથજી : **हां आप सांचि कहतहो । एक दैवीजीव बडो जातको, तीन दिन तें भूख्यो 'गोविंद कुंड' पर बैठयौंहै, सो मैंने वाको दर्शन दिये; सो स्पर्श करिवेको दौड्यौ । सो मैं भाजि आयो । आपके अंगीकार किये विना मैं वाको कैसें स्पर्श करुं ? यातें आप वा कौं बेगि अंगीकार करियो ।**

શ્રીગુસાંઈજી : **जो आज्ञा कृपानाथ** ['મંદિર' નાં દ્વાર પાસે આવી] **अरे विठ्ठलदास, मेरो अश्व तैयार करियो ।**

વિઠ્ઠલદાસ : **जो आज्ञा कृपानाथ ।**

['શ્રીગુસાંઈજી', શ્રીનાથજી'ને 'મંગલભોગ' ધરી, બહાર પધારે છે. 'સેવક' અશ્વ તૈયાર કરીને ઉભો છે. તેના હાથમાંથી લગામ લઈ, '**जय गोवर्धनधर**' ના ઉચ્ચાર સાથે અશ્વારોહણ કરી, 'ગોવિંદ કુંડ' તરફ અશ્વને ત્વરિત ગતિએ દોડાવી જાય છે.]

[પડદો પડે છે.]

અંક બીજો

પ્રવેશ ચોથો

સમય-પ્રાતઃકાલ.

સ્થળ- શ્રી નાથજીનું મંદિર તથા ગોવિંદ કુંડ.

[રસખાન, 'ગોવિંદકુંડ' ઉપર વિરહાવસ્થામાં ઝુરે છે. ત્યાં અશ્વારોહી-'શ્રીગુસાંઈજી'ને પોતાની સમીપ પધારતા જોઇ, પોતાના પ્યારા રસિકવરે, જાણે પોતાને બોલાવવા નિજ પ્રતિનિધિને મોકલ્યા હોય, તેવી કલ્પના કરી, એકદમ 'શ્રીગુસાંઈજી' સન્મુખ દોડી જાય છે.]

રસખાન્ : [દૈન્યભાવે, હાથ જોડી] દયાળુ, આ 'મંદિર'માં જે 'મહબૂબ' વસે છે, તે તમારા 'સ્નેહી' છે ને! આપ મને તે 'રસનિધિ'નાં દર્શન કરાવશો ?

यह मूरत नैनन बसी, सुन्दर कोमलगात ।
कृपा किजै मो रंकपर, या बिन कछु न सुहात ॥

[બોલતાં-બોલતાં નેત્રોમાંથી આંસુધારા થાય છે.]

શ્રી ગુસાંઈજી : પ્રેમી ભકત! એ 'સૌંદર્યસાગર' અને ભકતવત્સલ-'શ્રી નાથજી'એ જ તમને 'કૃપામૃત'નું દાન કરવા નિજ સન્મુખ લઈ આવવાની મને આજ્ઞા કરી છે. માટે 'સ્નાન' કરી શીઘ્ર 'મંદિર'માં આવજો. પ્રિયતમ તમારી રાહ જોઈ રહ્યા છે.

રસખાન : [હર્ષઘેલો થઈ] ધન્ય કૃપાળુ ધન્ય! આજે આપે મને ખરેખરો કૃતાર્થ કર્યો. આજે મારું જીવન સફળ થયું. વાહ કૃપાળુ વાહ!!

['દંડવત્' કરે છે.]

['શ્રીગુસાંઈજી' પાછા 'મંદિર' તરફ પધારી જાય છે.]

[પડદો પડે છે.]

અંક બીજો

પ્રવેશ પાંચમો

સમય—દિવસનો બીજો પહોર.

સ્થળ—'શ્રીનાથજી'નું 'મંદિર' તથા 'વ્રજની કુંજો.'

['રસખાન,' 'શ્રીનાથજી'નાં 'મંદિર'માં આવે છે. 'શ્રીગુસાંઈજી' નજીક આવવા ઈશારો કરે છે.]

શ્રી ગુસાંઈજી : [જમણા કાનમાં] '**श्री कृष्णः शरणं मम**' બોલો.

રસખાન : [દીનતાથી] '**श्री कृष्णः शरणं मम**'

['અષ્ટાક્ષર મંત્રનો' ઉચ્ચાર કરી, 'શ્રી ગુસાંઈજીને દંડવત્ પ્રણામ કરે છે.]

શ્રીગુસાંઈજી : ['મંદિરમાં પધારી, 'નિજમંદિર'નાં દ્વાર ખોલી] રસખાન, રસરાજ તમને દર્શન આપે છે, નેત્રોનું 'ફલ' મેળવો.

રસખાન : [પ્રેમવિહ્વલતાથી] વાહ, દયાળુ!! ['દંડવત્' કરી] રૂપસુંદર! વિયોગ તાપમાં તપાવી, તરફડાવી આખરે 'કૃપાદૃષ્ટિ'ની 'વૃષ્ટિ' કરી ખરી! પ્યારા! તારાં 'શ્રીમુખકમલ'નાં 'દર્શન' કરી, આજે મારી 'ઇંદ્રિયો' પાવન થઈ! આજે હું 'કૃતાર્થ' થયો, મારો માનવજન્મ-'સફલ' થયો. ધન્ય દયાળુ!!

['શ્રીનાથજી'નાં 'મુખારવિંદ' તરફ એકીટસે જોઈ રહે છે. રોમાંચોદ્ગમ થાય છે, ને હર્ષાશ્રુ સરી પડે છે. ગદ્ગદ કંઠે ગાય છે.]

मोहन छबि 'रसखान' लखि, अब दृग अपंने नांहि ।
एँचे आवत धनुषसें, छूटे सर सें जाहि ॥१॥

मो मन मानिक ले गयो, चित्तचोर 'नंदनंद' ।
अब बेमन मैं का करूं, परी फेरके फंद ॥२॥

देख्यो रूप अपार, मोहन-सुंदर श्यामको ।
वह 'व्रजराजकुमार, हिय जिय, नैननमें बस्यो ॥३॥

['રસખાન' દેહાનુસંધાન ભૂલી, ઉન્મત્ત અવસ્થામાં ત્યાંથી ચાલતા થાય છે. ત્યાં 'શ્રીનાથજી' મંદમધુર હાસ્યામૃત ભરી દૃષ્ટિ કરી, પોતાના પ્યારા ભક્ત-'રસખાન'નો હાથ ઝાલે છે. 'રસખાન' તીરછી નજર ફેંકી બહાર જતાં-જતાં બોલે છે.]

जोहन 'नंदकुमार'को, गई नंद के गेह ।
मोही देखि मुसिकाइकै, बरस्यो मेह सनेह ॥१॥
स्याम सघन घन घेरिकै, रस बरस्यो 'रसखानि'।
भई दिवानी पान करि, प्रेम मद्य मनमानि ॥२॥

['શ્રીગિરિરાજ' ઉપરથી નીચે ઉતરી, 'શ્રીનાથજી'નાં 'મંદિર' સામે દૃષ્ટિપાત કરતાં ગાય છે.]

जा दिनसें निरख्यो 'नंदनंदन', कानि तजि घर बंधन छूट्यो ।
चारु बिलोकिनीकी निसिमार, सम्हार गई मन मारने लूट्यो ॥
सागरकों सरिताजिमि धावत, रोकि रहे कुलको पूल टूट्यो ।
मत्त भयो मन संग फिरै, 'रसखानि' सरूप सुधारस लूट्यो ॥

[ત્યાંથી ફરતાં–ફરતાં એક 'સઘનકુંજ' સમીપ આવે છે. 'ભગવલ્લીલા'નું એક રમણીય દશ્ય દષ્ટિપથ થતાં વર્ણન કરે છે.]

ब्रह्ममें ढूंढ्यो पूरानन वेदन, भेदन सून्यो चित्त चोगुनेचायन ।
देख्यो, सून्यो कबहुं न कितु, वह कैसे सरूप औ कैसे सुभायन ।
टेरत हेरत हारि पर्यो 'रसखानि' बतायो न लोग लुगायन ।
देखो दुरी वहकुंज कुटिर में, बैठ्यो पलोटत राधिका पायन ॥

['ભગવદ્‌સ્વરૂપ–સુધારસ'નું પાન કરતાં કરતાં, ત્યાંથી 'વૃન્દાવન'ના એક માર્ગ ઉપર આવે છે. ત્યાં એક 'ગોવાલણ', મસ્તક ઉપર 'મટુકી' ધરી, મલપતી ચાલે ચાલી જાય છે. અચાનક, 'શ્રીઠાકોરજી' પધારી તેના માર્ગ વચ્ચે આવી ઉભા રહે છે ને 'ગોવાલણ'ને રોકે છે.

શ્રીઠાકોરજી : [છડીને આડી ધરી] અરે, મદમાતી ગોવાલણ, જરા ઉભી તો રહે. આમ વીજળીના વેગે ક્યાં ચાલી જાય છે ? આ તારી મટુકીમાંથી અમૃતરસ સમી–'છાશ'નું જરા પાન તો કરાવતી જા !

ગોવાલણ : [સ્નેહભર્યો કટાક્ષ કરી, મંદ–મધુરું હાસ્ય કરતાં] નટવર વેષધારી–રસરાજ કનૈયા ! એમ સહેલી રીતે તો 'છાશ' નહીં મળે ! એકવાર મધુર 'વેણુનાદ' કરી, મને તારી ત્રિભુવન મોહન–'નૃત્યકલા'નાં દર્શન કરાવીશ, તો **शक्रस्य दुर्लभं तक्रम्**નું પાન કરાવી, તારાં અંગ–પ્રત્યંગમાં અનેરી 'શીતલતા'નો સંચાર કરી દઇશ !

શ્રીઠાકોરજી : [હસીને] વાહ, એમાં શું મોટી વાત છે ! ! તારા સર્વોત્તમ સ્નેહરસ સમી–'છાશ' માટે તો, તું કહેતી હો તો આખો દિવસ તારી આગળ 'નૃત્ય' જ કર્યા કરું ! !

[આમ કહી 'શ્રીઠાકોરજી' મધુર 'વેણુનાદ' કરતાં કરતાં, તે 'ગોવાલણ'ના સ્નેહને આધીન થઈ 'નૃત્ય' કરે છે. 'ગોવાલણ' આપશ્રીને છાલીયાં ભરી–ભરી 'છાશ' પીવરાવે છે. આ 'લીલા'નાં દર્શન કરી, 'રસખાન' ગાય છે.]

सेस, महेस, गनेस, दिनेस, सुरेसहु जाहि निरंतर गावै ।
जाहि अनादि अनंत, अखंड, अछेद, अभेद सुबेद बतावै ॥
नारदसे शुकव्यास रहे पचि, हारे तऊ पुनि पार न पावै ।
ताहि अहीरको छोहरियां, छछियां भरि छांछपै नाच नचावै ॥१॥
गावै गुनी गनिका गंधर्व औ, सारद, सेस सबै गुन गावत ।
नाम अनंत, गनंत गनेस ज्यों, ब्रह्मा, त्रिलोचन पार न पावत ॥
जोगी, जती, तपसी, सहुसिद्ध, निरंतर जाहि समाधि लगावत ।
ताहि अहिरकी छोहरियां, छछियां भरि छांछपै नाच नचावत॥२॥

[ત્યાંથી ફરતા – ફરતા 'શ્રીગિરિરાજજી'ની તળેટીમાં આવી પહોંચે છે. ત્યાં એક 'કદંબ' વૃક્ષ નીચે લલિત ત્રિભંગ સ્વરૂપે–'શ્રીઠાકોરજી' મંજુલ–'વેણુનાદ' કરે છે. 'રસખાન' ને આ 'લીલા'નાં દર્શન થતાં, 'દંડવત્' કરે છે. 'શ્રીઠાકોરજી' શ્રીહસ્તથી, ભક્ત રસખાનને ઉભા કરી, પ્રેમથી તેના મસ્તકે હાથ ફેરવતાં પૂછે છે.]

શ્રીઠાકોરજી : પ્રિયભક્ત, શી અભિલાષા છે ?

રસખાન : [શ્રીઠાકોરજી'નાં મંજુલ–'મુરલીનાદ' કરતાં સ્વરૂપ તરફ, તથા શ્રીગિરિરાજજી વ્રજનાં, ગોપ, ગોપી અને ગાયો તથા 'કદંબવૃક્ષ' ઉપર કિલકાર કરતાં પક્ષીઓ તરફ પ્રેમભર્યો દષ્ટિપાત કરતાં અંતરની ઇચ્છા વ્યક્ત કરે છે.]

मानुस हौं तौ वही 'रसखानि', बसौं ब्रज, गोकुलगांवके ग्वारन ।
जो पशू हौं तौ कहा बस मेरो, चरौं नित नंदको धेनु मंझारन ।
पाहन हौं तो वहि गिरिकौ, जो धर्यो कर छत्र पुरंदर धारन ।
जो खग हौं तौ बसेरो करौं मिलि, कालिंदी कूल कदंबकी डारन ॥

શ્રીઠાકોરજી : [પ્રેમથી ભેટી] ધન્ય, ભક્તરાજ ધન્ય ! ! વિશેષ કંઈ ઇચ્છા છે ?

રસખાન : [‘ શ્રીઠાકોરજી ’નાં આનંદભર્યાં-શ્રીઅંગનાં દિવ્ય સ્પર્શથી રોમાંચ-પ્રેમાંચ અનુભવતાં ગદ્ગદ્ કંઠે]

प्रभो ! अंतिम अभिलाषा तो यही है—

[ગાય છે]

“ अभिलाषा ”

[पीलु—ताल, धमार]

नयनमें आई बसो घनश्याम ।
सांवरी सूरत, माधुरी मूरत, वारौं कोटिक काम ॥नयनमें॥ ध्रु०॥
‘रसखानि’-रससागर, सुंदर, लीलाधर, सुखधाम ।
‘भक्तिप्रिय’-आशा परिपूरन, प्रियतम, पूरन काम ॥नयनमें॥ १

શ્રીઠાકોરજી : **तथास्तु ।**

[પડદો પડે છે]

श्री कृष्णः

—भक्तकवि-“ श्री रसखानजी ”-विरचिता—

“ प्रेमवाटिका ”

[अनुवादकः—“ भक्तिप्रिय ”-सुलतानपुर]

卐

“ प्रेमवाटिका ”

—: मंगलाचरण :—

મોહન છબિ ‘રસખાનિ’ લખિ, અબ દગ અપને નાહીં ।
અઁચે આવત ધનુષ સેં, છૂટે સર સેં જાહી ॥૧॥

“ ‘શ્રી કૃષ્ણચંદ્ર’ની મનમોહન ‘છબિ’નાં દર્શન થતાં, હવે આ નેત્રો મારાં રહ્યાં નથી. જેમ ‘ધનુષ્ય’ માંથી છુટેલું ‘બાણ’ પાછું આવતું નથી તેમ. (૧)

બંક બિલોકનિ હઁસની મુરિ, મધુર બૈન ‘રસખાનિ’।
મિલે રસિક-રસરાજ દોઉ, હરખિ હિયે ‘રસખાનિ’ ॥૨॥

સુંદર હાસ્યામૃત ભરેલી વાંકી દષ્ટિથી જોતું મુખારવિંદ, તથા મધુર વચનામૃત વરસાવતા ‘રસરાજ’ મને રસિકને મળવાથી ‘મારા’ હૃદયમાં ‘હરખ સમાતો નથી (૨)

દેખ્યો રુપ અપાર, મોહન સુંદર શ્યામકો ।
વહ વ્રજરાજ કુમાર, હિય-જિય-નૈનન મેં બસ્યો ॥૩॥

‘શ્યામ સુંદર’ નું મોહ ભરેલું અને અપાર રૂપ જોતાં, એ ‘વ્રજરાજ-કુમાર’ નો મારાં હૃદયમાં, પ્રાણમાં અને નેત્રોમાં વાસ થયો. (૩)

યા છબિપેં ‘રસખાનિ’ અબ, વારેં કોટિ મનોજ ।
જાકી ઉપમા કવિન નહીં, પાઈ રહે સુખોજ ॥૪॥

જેની સુંદરતાની ઉપમા માટે, ‘કવિઓ’ ને સારી પેઠે શોધ કરતાં પણ યોગ્ય શબ્દો જડતા નથી, તેવા ‘વ્રજરાજ કુમાર’ ની આ ‘છબિ’ ઉપર કરોડો ‘કામદેવ’ ને ‘નોછાવર’ કરી નાખું. (૪)

—सदा फुली फली और हरि भरी—

“ प्रेमवाटिका ”

પ્રેમ અપનિ શ્રી રાધિકા, પ્રેમ બરન નંદનંદ ।
‘પ્રેમવાટિકા’ કે દોઉ, માલિ-માલિન દ્વંદ્વ ॥૧॥

‘શ્રી રાધિકાજી’-સ્વામિનીજી પ્રેમનાં ધામ રૂપ છે, અને નંદનંદન-‘શ્રી કૃષ્ણચંદ્ર’ પણ પ્રેમનું સ્વરૂપ છે. એ બન્ને ‘પ્રેમવાટિકા’ પ્રેમવાડીનાં ‘માલિ’ અને ‘માલણું’ નાં યુગલ છે. (૧)

પ્રેમ-પ્રેમ સબ કોઉ કહત, પ્રેમ ન જાનત કોય ।
જો જન જાનેં પ્રેમ તો, મરે જગત ક્યોં રોય ॥૨॥

‘પ્રેમ-પ્રેમ’ તો બધાંય કહે છે; પરંતુ, વાસ્તવિક રીતે ‘પ્રેમ’ ને કોઈ જાણતું જ નથીં. જો મનુષ્ય ‘પ્રેમ’ ને જાણતા હોય, તો આખું જગત્ કેમ રડી મરે છે? (૨)

પ્રેમ અગમ-અનુપમ-અમિત, સાગર-સરિસ વખાન ।
જો આવત યહિઢિંગ બહુરિ, જાત નહીં રસખાન ॥૩॥

‘પ્રેમ’ દુર્ગમ છે, તેથી જાણી શકાતો નથી; અનુપમ છે, તેથી તેને કોઈની ઉપમા આપી શકાતી નથી; અને સાગરની જેમ અમિત-અમર્યાદ હોવાથી માપી શકાતો નથી. પરંતુ, એમાં એટલો ચમત્કાર છે કે, જે કોઈ એની પાસે આવે છે, તે ફરી પાછું જતું નથી. (૩)

પ્રેમ-વારુનિ છાનિકે, વરુન ભયે જલધીશ ।
પ્રેમહિતેં વિષપાન કરિ, પૂજે જાત ગિરીશ ॥૪॥

‘પ્રેમ-મદિરા’ ગાળીને જ ‘વરુણ’, જલના અધિષ્ઠાતા-‘જલદેવતા’ થયા. તેમ જ પ્રેમ વડે વિષપાન કરવાથી જ ગિરીશ-‘શંકર’ પૂજાય છે. (૪)

પ્રેમ રૂપ-દર્પન અહો, રચે અજુબો ખેલ ।
યા મેં અપનો રૂપ કછુ, લખિ મરિ હે અનમેલ ॥૫॥

અહો! પ્રેમ રૂપી ‘દર્પણ’ નો કંઇ વિચિત્ર જ ખેલ છે કે, જેમાં પોતાનું રૂપ જોનાર પોતે જ પોતાને ભૂલી જાય છે. (૫)

કમલ તંતુ સો છિન અરૂ, કઠિન ખડગકી ધાર ।
અતિ સુધો ટેઢો બહુરિ, ‘પ્રેમ-પંથ’ અનિવાર ॥૬॥

'કમલતંતુ' કરતાં પણ કોમલ, અને 'ખડગ' ની ધાર કરતાં પણ કઠણ, એવો 'પ્રેમ-પંથ' અતિ સીધો હોવા છતાં ઘણો જ વાંકો અને અનિવાર્ય છે. (૬)

લોક, વેદ-મર્યાદ સબ, લાજ-કાજ-સંદેહ ।
દેત બહાએ પ્રેમ કરી, વિધિ-નિષેધ કો નેહ ॥૭॥

'લોક-વેદ' ની મર્યાદા, લાજ, કાર્ય અને સંદેહ, એ સર્વ 'પ્રેમ' માટે વહેતું મૂકી દેવાય છે. 'સ્નેહ' માં 'વિધિ-નિષેધ' શું કામનાં ? (૭)

કબહુ ન જા પથ ભ્રમ-તિમિર, રહે સદા સુખ ચંદ ।
દિન-દિન બાઢત હી રહે, હોત કબહુ નહિ મંદ ॥૮॥

જે 'પ્રેમ પંથ' માં ક્યારેય અજ્ઞાન રૂપી અંધકાર હોતો નથી, પરંતુ, સદા સુખ રૂપી સોળે કળાનો ચંદ્ર જ્યાં પ્રકાશી રહે છે. દિવસે દિવસે તેમાં વધારો થતો જાય છે, પણ ક્યારેય ધીમો પડતો નથી. (૮)

ભલે વૃથા કરિ પચિ મરો, જ્ઞાન-ગરૂર બઢાય ।
બિના પ્રેમ ફીકો સબૈ, કોટિન કિયે ઉપાય ॥૯॥

મિથ્યા જ્ઞાન વડે અભિમાન વધારી ભલેને હારી જાવ ! પરંતુ કરોડ ઉપાય કરવા છતાં, 'પ્રેમ' વિના બધું નીરસ છે. (૯)

શ્રુતિ-પુરાન-આગમ-સ્મૃતિહિ, પ્રેમ સબહિ કો સાર ।
પ્રેમ બિના નહિ ઉપજ હિય, પ્રેમ બીજ અંકુવાર ॥૧૦॥

શ્રુતિ-પુરાણ-શાસ્ત્ર-સ્મૃતિ વગેરે બધાંનો સાર એક માત્ર 'પ્રેમ' જ છે. હૃદયમાં 'પ્રેમ' રૂપી 'બીજ' વાવ્યા વિના, 'પ્રેમ' નો 'અંકુર' ઉત્પન્ન થતો જ નથી. (૧૦)

આનંદ અનુભવ હોત નહિ, બિના પ્રેમ જગ જાન ।
કે વહ 'વિષયાનંદ' કે, 'બ્રહ્માનંદ' બખાન ॥૧૧॥

એટલું જાણજો કે-'પ્રેમ' વિના જગતમાં આનંદનો અનુભવ થતો જ નથી ! પછી ભલેને, તે 'વિષયાનંદ' હોય કે 'બ્રહ્માનંદ' હોય ! એટલે કે,-'પ્રેમ' ના આનંદ આગળ એ આનંદો તુચ્છ છે ! (૧૧)

જ્ઞાન-કર્મ અરૂ ઉપાસના, સબ અહમિતિ કો મૂલ ।
દઢ નિશ્ચય નહિ હોત બિન કિયે પ્રેમ અનુકૂલ ॥૧૨॥

જ્ઞાન, કર્મ અને ઉપાસના, એ બધા 'અહંકાર' નાં મૂળ છે. 'પ્રેમ' ને અનુકૂલ કર્યા વિના દઢ નિશ્ચય થતો નથી. (૧૨)

શાસ્ત્રન પઢિ પંડિત ભયે, કે મોલવી કુરાન ।
જોપેં પ્રેમ જાન્યો નહિ, કહા કિયો રસખાન ॥૧૩॥

શાસ્ત્રો ભણી પંડિત થયા, અથવા કુરાન ભણી 'મોલવી' થયા, પરંતુ 'રસખાન' કહે છે કે,-જ્યાં સુધી 'પ્રેમ' જાણ્યો નથી, ત્યાં સુધી એ બધું ભણવાથી શું થયું ? અર્થાત્ 'પ્રેમ' વિના બધું વ્યર્થ છે. (૧૩)

કામ-ક્રોધ-મદ-મોહ-ભય, લોભ દ્રોહ-માત્સર્ય ।
બિન સબહી તેં પ્રેમ હે, પરે કહત મુનિવર્ય ॥૧૪॥

કામ, ક્રોધ, મદ, મોહ, ભય, લોભ, દ્રોહ અને માત્સર્ય, એ બધાંથી 'પ્રેમ' દૂર છે; એમ મુનિવરો કહે છે. (૧૪)

બિનુ ગુન-જોબન-રુપ-ધન, બિનુ સ્વારથ જિય જાની ।
શુદ્ધ કામનાતેં રહિત, પ્રેમ સકલ રસ-ખાનિ ॥૧૫॥

ગુણ, યૌવન, રૂપ, ધન કે કોઇપણ જાતના સ્વાર્થ અને કામનાથી રહિત એવો જે 'શુદ્ધ પ્રેમ', તે જ સકલ રસની ખાણ છે. (૧૫)

અતિ સૂક્ષ્મ, કોમલ અતિહી, અતિ પતરો અતિ દૂર ।
પ્રેમ કઠિન સબતેં સદા, નિત ઇકરસ ભરપૂર ॥૧૬॥

અતિ સૂક્ષ્મ, અતિશય કોમલ, અને અતિ નાજુક એવો 'પ્રેમ' તે ઘણો જ દૂર છે. વળી એ 'પ્રેમ' સદા સર્વથી કઠણ છે, છતાં, નિત્ય એક રસથી ભરપૂર છે. (૧૬)

જગમેં સબ જાન્યો પરે, અરુ સબ કહે કહાય ।
પૈ જગદીશ અરૂ પ્રેમ અહ, દોતુ અકથ લખાય ॥૧૭॥

જગત્‌માં સઘળું જાણી શકાય છે, અને કહેવું હોય તે સઘળું કહી શકાય છે; પરંતુ, જગદીશ-'શ્રી કૃષ્ણચંદ્ર' અને 'પ્રેમ' એ બન્ને અકથ્ય છે. (૧૭)

જેહિ બિનુ જાને કછુહિ નહિ, જાન્યોં જાત વિશેષ ।
સોઇ પ્રેમ જહા જાનિ કે, રહી ન જાત કછુ શેષ ॥૧૮॥

જેને જાણ્યા વિના વિશેષ કંઇ પણ જાણી શકાતું નથી. વળી તે 'પ્રેમ' ને જાણ્યા પછી બીજું કંઈ પણ જાણવાનું બાકી રહેતું નથી. (૧૮)

દંપતી સુખ અરૂ વિષયરસ, પૂજા-નિષ્ઠા-ધ્યાન ।
ઇનતેં પરે બખાનિયે, શુદ્ધ પ્રેમ રસ ખાન ॥૧૯॥

દંપતી-'સ્ત્રી અને પુરુષનું પરસ્પર સુખ', અને બીજા વિષયોથી ઉત્પન્ન થતો રસ, પૂજા-નિષ્ઠા અને ધ્યાન, એ બધાંથી પણ રસની ખાણ રૂપ ' શુદ્ધ પ્રેમ ' દૂર છે. (૧૯)

મિત્ર-કલત્ર-સુબંધુ-સુત, ઇનમેં સહજ સનેહ ।
શુદ્ધ પ્રેમ ઇનિમેં નહીં, અકથ કથા સબિસેહ ॥૨૦॥

મિત્ર, સ્ત્રી, ભાઈ ભાંડુ, અને પુત્ર વગેરેમાં સહજ સ્નેહ હોય છે; પરંતુ, તેમાં 'શુદ્ધ પ્રેમ' હોતો નથી. એ 'શુદ્ધ પ્રેમ' ની વાત તો બધાંથી અવર્ણનીય છે, (૨૦)

એક અંગી બિનુ કાર નહિ, એક રસ, સદા સમાન ।
ગને પ્રિય હી સર્વસ્વ જો, સોઈ પ્રેમ પ્રમાન ॥૨૧॥

એકાંગી એટલે 'તદાકાર', અને 'એકરસ' તથા 'સદા સમાન' થયા વિના વિના કાર્ય થતું નથી. પોતાના પ્રિયને જ જે સર્વસ્વ ગણે છે, તે જ ખરો 'પ્રેમ' છે. (૨૧)

ડરે સદા ચાહે ન કછુ, સહે સબે જો હોય ।
રહે એક રસ ચાહિકે, પ્રેમ બખાનો સોય ॥૨૨॥

હંમેશાં ડરે, કંઇ પણ વસ્તુની ઇચ્છા કરે નહિ, જે થાય તે બધું સહન કરે અને એક જ 'રસ'ની ઇચ્છા રાખીને જે રહે, તે જ ખરો 'પ્રેમ' છે. (૨૨)

'પ્રેમ-પ્રેમ' સબ કોઉ કહે, કઠિન પ્રેમ કી ફાંસ ।
પ્રાન તરફિ નિકરે નહીં, કેવલ ચલત ઉસાસ ॥૨૩॥

'પ્રેમ-પ્રેમ' તો બધાંય કહે છે, પરંતુ, 'પ્રેમ' ની ફાંસી-બંધન કઠણ છે. જેમાં પ્રાણ તડફે છે, છતાં નીકળતો નથી, કેવળ જોરથી શ્વાસ ચાલે છે. (૨૩)

પ્રેમ હરિ કો રૂપ હૈ, ત્યોં હરિ પ્રેમ સ્વરૂપ ।
એક હોઈ દ્વૈ યોં લસેં જ્યોં સૂરજ અરૂ ધૂપ ॥૨૪॥

પ્રેમ, 'શ્રી હરિ' નું રૂપ છે, તેમ 'શ્રી હરિ', પ્રેમનું સ્વરૂપ છે. 'પ્રેમ' અને 'શ્રી હરિ' એક હોવા છતાં, 'સૂર્ય' અને તડકાની જેમ બે જુદાં-જુદાં દેખાય છે. (૨૪)

જ્ઞાન-ધ્યાન-વિદ્યા-મતિ, મત-વિશ્વાસ-વિવેક ।
બિના પ્રેમ સબ ધૂર હૈ, અગ, જગ એક અનેક ॥૨૫॥

જ્ઞાન, ધ્યાન, વિદ્યા, બુદ્ધિ, મંતવ્ય, વિશ્વાસ અને વિવેક એ બધાં 'પ્રેમ' વિના ધુળ જેવાં છે; જેમકે,-'જગત્' એક છે, અને તેમાં અનેક પર્વતોનો સમાવેશ થાય છે, તેવી જ રીતે એક જ 'પ્રેમ' માં ઉપરનાં બધાંનો સમાવેશ થઈ જાય છે. (૨૫)

પ્રેમ-ફાંસ મેં ફઁસી મરે, સોઇ જિયે સદાહીં ।
પ્રેમ-મરમ જાને બિના, મરિ કોઉ જીવત નાહીં ॥૨૬॥

જેઓ 'પ્રેમ' રૂપી ફાંસો-બંધન માં બંધાઇ મરી ગયા છે, તે જ સદા જીવે છે. અને 'પ્રેમ' નું રહસ્ય જાણ્યા વિના બધા મરેલા છે; કોઈ જીવતા જ નથી, (૨૬)

જગમેં સબતેં અધિક અતિ, મમતા તન હીં લખાય ।
પૈ યા તનહું તેં અધિક, પ્યારો પ્રેમ કહાય ॥૨૭॥

જગત્માં બધાંથી અધિકમાં અધિક મમતા શરીરમાં જ દેખાય છે; પરંતુ, તે શરીરથી પણ અધિક વહાલો 'પ્રેમ' કહેવાય છે. (૨૭)

જેહિ પાયે 'વૈકુંઠ' અરૂ, 'હરિ'હું કી નહિ ચાહિ ।
સોઈ અલૌકિક, શુદ્ધ-શુભ, સરસ સુપ્રેમ કહાહિ ॥૨૮॥

જે મળતાં, 'વૈકુંઠ' અને 'શ્રી હરિ' ને પણ મળવાની ઇચ્છા રહેતી નથી, તે જ અલૌકિક, શુદ્ધ, કલ્યાણકાંરી, અને સરસ તથા ઉત્તમ 'પ્રેમ' કહેવાય છે, (૨૮)

કોઉ યાહિ ફાંસી કહત, કોઉ કહત તરવાર ।
નેની-ભાલા-તીર કોઉ, કહત અનોખી ઢાર ॥૨૯॥

કોઈ તેને ફાંસી-બંધન' કહે છે, કોઈ તેને 'તરવાર' કહે છે, અને કોઈ તેને 'બરછી', 'ભાલું' અને 'તીર' કહે છે. કોઈક તો તેને વિચિત્ર 'ઢાલ' પણ કહે છે. (૨૯)

પૈ મીઠાશ યા માર કેં, રોમ-રોમ ભરપૂર ।
મરત જીયે ઝુકતો થીરે, બને સુચકનાચૂર ॥ ૩૦ ॥

પરંતુ, આ મારની મીઠાશ રોમે રોમ ભરપૂર થવાથી મરેલાં પણ જીવતાં ટટ્ટાર થઈ તેમાં-'પ્રેમ'માં ચકચૂર-તલ્લીન બની જાય છે. (૩૦)

પૈ એતો હું હમ સુન્યો, પ્રેમ અજુબો ખેલ ।
જાં બાજી બાજી જહાં, દિલ કો દિલસે મેલ ॥ ૩૧ ॥

પરંતુ, એટલું તો અમે પણ સાંભળ્યું છે કે,- 'પ્રેમ' અજબ ખેલ છે. અને જ્યાં દિલથી દિલ મળે, ત્યાં જ તેની ખરી બાજી-રમત છે. (૩૧)

સિર કાટો છેદો હિયો, ટૂક-ટૂક કરિ દેહુ ।
પૈ યાકે બદલે વિહઁસિ, વાહ-વાહ હી લેહુ ॥ ૩૨ ॥

મસ્તક કાપી નાખો, હૃદય છેદી ટુકડે ટુકડા કરી નાખો; પરંતુ, એના બદલામાં તમે હસીને વાહ-વાહ જ મેળવશો. (૩૨)

અકથ કહાની પ્રેમકી. જાનત લૈલી ખૂબ ।
દો તનહું જહઁ એક ભે, મન મિલાઇ મહબૂબ ॥ ૩૩ ॥

'પ્રેમ'ની કથા અવર્ણનીય છે. જેને એક માત્ર 'લયલા' એ જ સારી રીતે જાણી છે. પરમાત્મામાં મન લગાવી જ્યાં બે શરીર પણ એક થઈ ગયાં. (૩૩)

દો મન એક હોતે સુન્યો, પૈ વહ પ્રેમ ન આહિ ।
હોઈ જબે દ્વૈ તન હું ઇક, સોઈ પ્રેમ કહાહિ ॥ ૩૪ ॥

બે મન એક થતાં સાંભળ્યાં છે; પરંતુ, તે પ્રેમ નથી હોતો. જ્યારે બે શરીર એક થાય, તે જ ખરો 'પ્રેમ' કહી શકાય. (૩૪)

યાહિતેં સબ મુક્તિતેં, લહી બડાઈ પ્રેમ ।
પ્રેમ ભયે નસ જાહિંસબ, બઁધે જગ કે નેમ ॥ ૩૫ ॥

આથી બધા પ્રકારની મુક્તિથી પણ પ્રેમે મહત્તા મેળવી છે. 'પ્રેમ' થયા પછી જગત્ના બાંધેલા નિયમો દૂર થઈ જાય છે. (૩૫)

હરિ કે સબ આધીન પૈ, હરિ પ્રેમ આધીન ।
યાહી તેં હરિ આપુહી, યાહિ બડપ્પન દીન ॥ ૩૬ ॥

બધાં 'શ્રીહરિ'ને આધીન છે; પરંતુ, 'શ્રીહરિ' તો 'પ્રેમ'ને આધીન છે. તેથી જ સ્વયં 'શ્રીહરિ'એ તેને-'પ્રેમ'ને મહત્તા આપી છે. (૩૬)

વેદમૂલ સબ ધર્મ યહ, કહે સબ શ્રુતિસાર ।
પરમ ધર્મ હે તાહુતેં, પ્રેમ એક અનિવાર ॥ ૩૭ ॥

આ બધા ધર્મોનું મૂળ 'વેદ' છે, એમ બધી 'શ્રુતિઓ'નો સાર છે; પરંતુ, તેનાથી પણ 'પરમ ધર્મ' તો એક 'પ્રેમ' જ છે, અને તે અનિવાર્ય છે. (૩૭)

જદપિ જસોદાનંદ અરુ, ગ્વાલ-બાલ સબ ધન્ય ।
પૈ યા જગ મેં પ્રેમ કો, ગોપી ભઈ અનન્ય ॥ ૩૮ ॥

જો કે,-'યશોદા,' 'નંદ' અને 'ગ્વાલ-બાલ' બધાં ધન્ય છે; પરંતુ, આ જગતમાં 'પ્રેમ' માટે 'ગોપીજનો' અનન્ય થઇ ગયાં. (૩૮)

વા રસકી કછુ માધુરી, 'ઉધો' લહી સરાહી ।
પાવે બહુરિ મિઠાસ અસ, અબ દૂજોકો આહિ ॥ ૩૯ ॥

એ 'રસ'ની કંઇક 'મીઠાશ' 'ઉદ્ધવજી' એ પ્રાપ્ત કરી અને વખાણી છે. ફરી એવી 'મીઠાશ' મેળવે, એવું હવે બીજું કોણ છે? (૩૯)

શ્રવન-કીરતન-દરસનહીં, જો ઉપજત સોઇ પ્રેમ ।
શુદ્ધાશુદ્ધ વિભેદતેં, દ્વૈવિધ તાકે નેમ ॥ ૪૦ ॥

શ્રવણ, કીર્ત્તન અને દર્શનથી જે 'પ્રેમ' ઉત્પન્ન થાય છે, તેના 'શુદ્ધ' અને 'અશુદ્ધ' એવા ભેદથી બે પ્રકારનાં નિયમ છે. (૪૦)

સ્વારથ મૂલ અશુદ્ધ ત્યૌં, શુદ્ધ સ્વભાવ અનુકૂલ ।
નારદાદિ પ્રસ્તાર કરિ, કિયો જાહિકો તૂલ ॥ ૪૧ ॥

જેના મૂળમાં સ્વાર્થ રહેલો હોય, તેવો 'પ્રેમ' અશુદ્ધ છે. અને સ્વભાવને અનુકૂલ થયેલો 'પ્રેમ' શુદ્ધ છે. 'નારદ' વગેરે ઋષિ મુનિઓએ વિસ્તાર કરી જેની તુલના કરી છે. (૪૧)

રસમય, સ્વાભાવિક વિના, સ્વારથ અચલ મહાન ।
સદા એક રસ 'શુદ્ધ' સોઇ, પ્રેમ અહે રસખાન ॥ ૪૨ ॥

રસમય-સ્વાભાવિક-સ્વાર્થ રહિત-અચલ અને સદા એક રસ એવો જે 'પ્રેમ' છે, તેજ 'શુદ્ધ' અને મહાન્ છે; એમ 'રસખાન' કહે છે. (૪૨)

જાતેં ઉપજત પ્રેમ સોઈ, 'બીજ' કહાવત પ્રેમ ।
જામેં ઉપજત પ્રેમ સોઇ, 'ક્ષેત્ર' કહાવત 'પ્રેમ' ॥ ૪૩ ॥

'જેથી' પ્રેમ ઉત્પન્ન થાય, તેજ 'પ્રેમ'નું 'બીજ' છે; અને 'જેમાં' પ્રેમ ઉત્પન્ન થાય, તેજ 'પ્રેમ'નું ખેતર છે, (૪૩)

જાતેં પનપત બઢત અરુ, ફૂલત ફલત મહાન ।
સો સબ પ્રેમ હિ પ્રેમ યહ, કહત રસિક-રસખાન ॥ ૪૪ ॥

જેથી પોષણ મળે, વૃદ્ધિ થાય, અને ફૂલી ફલીને મહાન થાય છે, તે સર્વ પ્રેમ જ પ્રેમ છે, એમ 'રસિક-રસખાન' કહે છે. (૪૪)

વહી બીજ અંકુર વહી, એક એક આધાર ।
ડાલ-પાત-ફલ-ફૂલ સબ, વહી પ્રેમ સુખસાર ॥ ૪૫ ॥

એ 'પ્રેમ' 'બીજ' છે, એજ અંકુર છે, અને એક એકનો આધાર પણ એ જ છે. ડાળ, પાન, ફૂલ અને ફળ સર્વે, એ સુખના સારરૂપ 'પ્રેમ' જ છે. (૪૫)

જો જાતેં જામેં બહુરિ, જા હિત કહિયત બેસ ।
સો સબ પ્રેમ હી પ્રેમ હે, જગ રસખાન અસેસ ॥ ૪૬ ॥

જે જેથી ઉત્પન્ન થયું છે, અને વળી જેમાં વસે છે, અને જે માટે જેને ઉત્તમ કહેવાય છે, તે સર્વ પ્રેમ જ પ્રેમ છે. 'રસખાન' કહે છે કે,-સમગ્ર જગત્ પ્રેમથી જ ભરેલું છે. (૪૬)

કારજ, કારન, રુપ યહ, પ્રેમ અહે રસખાન ।
કર્ત્તા, કર્મ, ક્રિયા, કરણ આપહિ પ્રેમ બખાન ॥ ૪૭ ॥

'રસખાન' કહે છે કે,-આ 'પ્રેમ' કાર્ય અને કારણરૂપ છે. કર્ત્તા, કર્મ, ક્રિયા અને કરણ એ સ્વયં 'પ્રેમ'ને વખાણે છે. (૪૭)

દેખી ગદ્દર હિત સાહબી, દિલ્લી નગર મસાન ।
છિનહી બાદશા-બંસકી, ઠસક છોરિ રસખાન ॥ ૪૮ ॥

દિલ્હી નગરમાં બળવો, તેની સાહ્યબી-ઐશ્વર્યનો નાશ, દિલ્હીની સ્મશાન જેવી દશા અને 'બાદશાહી-વંશ'નો નાશ થતો જોઇ. રસખાને તેનો-મમતાનો ત્યાગ કર્યો. (૪૮)

પ્રેમ નિકેતન શ્રીબનહિ, આઇ ગોવર્ધન ધામ ।
લહ્યો સરન ચિત્ત ચાહિ કૈ, જુગલ-સરુપ-લલામ ॥ ૪૯ ॥

'પ્રેમ'નાં સ્થાનરૂપ 'શ્રી વૃંદાવન'માં આવી, 'શ્રીગોવર્ધનનાથજી'ના મંદિરમાં જઇ, અંતઃકરણમાં ઇચ્છા કરીને. અત્યંત રમણીય-'યુગલ સ્વરૂપ'નું શરણ લીધું. (૪૯)

તોરિ માનિની તેં હિયો, ફોરિ મોહિની-માન ।
'પ્રેમદેવ' કી છબિહી લખિ, ભયે મિયાં-'રસખાન' ॥૫૦॥

હે પ્રિયા! તેં તારાં 'રૂસણાં'થી મારું હૃદય ભાંગી નાખ્યું, તેં 'માન' કરીને તારી 'મોહની' પણ છોડાવી દીધી. હવે પ્રેમદેવતા-'શ્રીકૃષ્ણચંદ્ર'ની છબિ જોઇ 'રસખાન' તેનો 'ભક્ત' થઇ ગયો છે. (૫૦)

૧વિધુ-૭સાગર-૬રસ-૧ઇન્દુ સુભ, બરસ સરિસ 'રસખાનિ ।
'પ્રેમ વાટિકા' રચિ રુચિર, ચિર હિય હરખ બખાનિ ॥ ૫૧ ॥

વિ. સં. ૧૬૭૧ ના શુભ વર્ષમાં આ 'રસની ખાણ' રૂપ ઉત્તમ અને સુંદર 'પ્રેમવાટિકા', 'રસખાને' રચી છે; જે ચિરકાલ પર્યંત હૃદયમાં નિવાસ કરી હર્ષને વધારશે. (૫૧)

અરપિ શ્રીહરિ-ચરનજુગ, પદમ-પરાગ-નિહાર ।
બિચરહિ યામેં રસિકવર, મધુકર નિકર અપાર ॥ ૫૨ ॥

'શ્રીહરિ'નાં બન્ને 'ચરણારવિંદ'માં આ 'પ્રેમવાટિકા'ને 'અર્પણ' કરી છે. જેમાં 'રસિકજનો' રૂપી અપાર ભમરાઓના સમૂહ તે 'ચરણકમલ'નો 'પરાગ' લેવા વિચર્યા કરે છે. (૫૨)

इति श्री कृष्णार्पणमस्तु ।

શ્રાવણ શુકલ, પ્રતિપદા } **भक्ति प्रिय**
(૧૯૯૮)

વૈષ્ણવ ભાઈઓને

શુદ્ધાદ્વૈત સંસદ્ છેલ્લાં એ વર્ષથી માર્ગીય સાહિત્યક્ષેત્રમાં પોતાની યથાશક્તિ સેવા આપી રહી છે. આ પુસ્તક સાથે સાત સ્વતંત્ર પુસ્તકો તેના તરફથી પ્રકટ થઇ ચૂકયાં છે. વળી આ સાલમાં અનુગ્રહ માસિક પોતાને હસ્તક લઇ સંસદ્‌ના સભ્યોને વિના ન્યોછાવરે આપી સંસ્થાએ એક નવું સાહસ ખેડયું છે, કાગળની અછત તથા મોંઘવારીના આ સમયમાં વાર્ષિક એત્રણ પુસ્તકો તથા માસિક વિના ન્યોછાવર આપવાં એ લગભગ અશક્ય જેવું છે. કારણ કે લવાજમની રકમોનું વ્યાજ જ માત્ર વાપરી શકાય છે અને અન્ય વ્યવસ્થાનું ખર્ચ પણ તેમાંથી જ કાઢવાનું હોય છે. ઉદાર વૈષ્ણવ ભાઇઓની સખાવત તથા સભ્યોની સંખ્યાની વૃદ્ધિ એ એ વાતો અનિવાર્ય છે. દરેક સભ્ય પોતાની આસપાસના વર્તુલમાંથી ઓછામાં ઓછા એ સભ્યો મેળવી આપે તો પણ સંસદ્‌ને ઘણી મદદ થશે. શ્રી મહાપ્રભુજીના માર્ગ માટે પ્રેમ ધરાવનાર દરેક ભાઇએ આ સંસદ્‌ના સભ્ય થવું જરૂરી છે.

માર્ગ બદલો : આપણામાં રિવાજ છે કે કેટલાક વૈષ્ણવ ભાઇઓ દરેક વર્ષે પોતાની કમાણીમાંથી અમુક રકમ સારા ધાર્મિક કાર્યમાં ખર્ચવા કાઢે છે. સંસદ્‌ના ગ્રંથપ્રકાશન કાર્યને તેવી રકમમાંથી થોડો હિસ્સો આપવાનો રિવાજ પાડવામાં આવે તોય તે કાર્યને જરૂર મદદરૂપ થઈ પડશે. ભગવત્ કૃપા અને ભગવદીયોની ઉદાર સખાવતથી સંસદે ઉપાડેલી જવાબદારી પુરી પાડવા તેના કાર્યકર્તાઓ શક્તિમાન થશે એવો દૃઢ વિશ્વાસ છે.

क વર્ગનાં સભ્યો માટે : સામાન્ય રીતે એવી સમજણ પ્રવર્તતી હોય એમ લાગે છે કે સ્ત્રી સભ્યોએ તો રૂ. ૨૫) આપી क વર્ગમાં જ દાખલ થવું. આ સ્થળે અમે વિનંતિ કરીએ છીએ કે क વર્ગનો લાભ તો કોઇ સામાન્ય સ્થિતિનાં બહેન જેમને વાચનની ભૂખ હોય છતાં રૂ. ૧૦૧) કે ૫૧) ના ભરી શકે તેમને મદદ પૂરતો જ છે. ધનિક બહેનો તો પોતે જે વર્ગને યોગ્ય હોય તે વર્ગમાં જ દાખલ થાય તે ઇષ્ટ છે.

ફેરફાર : કોઈપણ સભ્ય પોતે જે વર્ગમાં દાખલ થયા હોય તે કરતાં ઉપરના વર્ગમાં ખૂટતી રકમ આપવાથી તે વર્ગમાં આવી શકશે.

—મંત્રીઓ.